

Фундаментальні дослідження

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ

Ольга ШАЮК

Copyright © 2011

Актуальність теми дослідження. Соціально-економічні та культурно-ціннісні перетворення, які відбуваються в країні у зв'язку з глобалізаційними та інтеграційними процесами, істотно підвищують вимоги до рівня підготовки студентів ВНЗ економічного профілю як майбутніх спеціалістів ринку праці та міжособистих ділових стосунків. Основна мета сучасної професійної освіти – це передусім підготовка компетентного спеціаліста, здатного до соціальних, економічних та міжкультурних форм діяння. На перший план у процесі навчання ставиться завдання не стільки привласнення знань і вмінь, а й розвиток відповідних особистісних рис, потрібних для реалізації отриманих знань і набутого досвіду, а також психологічна готовність та індивідуальна спроможність кожного максимально повно реалізувати свій професійний потенціал. До того ж в ієрархії критеріїв професіоналізму сучасного фахівця все більшого значення набувають системно організовані інтелектуальні, комунікативні, рефлексивні та моральні витоки, серед яких *здатність до толерантної поведінки*, готовність взаємодіяти і йти на компроміси й домовлятися мають чи не найбільший пріоритет.

На сьогодні існує певна науково-психологічна база, сформульовано коло ідей, положень та концепцій у висвітленні проблеми *формування толерантності* студентів ВНЗ. Так, теоретичне обґрунтування сучасних підходів до виховання толерантності здійснено у працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як Т. М. Білоус, В. І. Бондар, О. А. Грива, О. Т. Зарівна, І. Д. Зверева, М. Б. Зязюн, О. В. Ісаєва, О. В. Кихтюк, О. Ю. Клепцова, Л. І. Кондрашова, В. Ю. Кочергін, Л. І. Міщик, О. М. Пехота, О. Г. Романовський, В. А. Семиченко, М. І. Сметанський, С. О. Сисоєва, О. О. Стрельцова, Ю. В. Тодорцева,

М. Д. Ярмаченко та ін., де значна увага приділяється процесу формування толерантності у соціально-педагогічному середовищі.

Водночас психологічні особливості формування толерантності студентів вивчені недостатньо, фрагментарно і без орієнтації на розкриття сутності толерантності і як окремого психокультурного явища, і як інтегральної риси сучасного спеціаліста. Загалом не існує чітко обґрунтованої системи формування толерантності фахівців економічного профілю, незважаючи на об'єктивну потребу в них. Отож, мовиться про підготовку ефективних економістів, котрим притаманні: 1) добре розвинуте економічне мислення; 2) здатність до компетентної взаємодії у різних економічних ситуаціях повсякдення; 3) спроможність обирати оптимальні способи і засоби досягнення економічних завдань; 4) уміння і навички продуктивного спілкування, щонайперше толерантність висловлювань та обстоювання власної позиції чи погляду, готовність сприймати висловлювання інших, взаємодіяти і йти на компроміси та домовлятися.

Такий проблемний стан зумовив **вибір теми** нашого дослідження: “Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів”, що затверджена вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол №4 від 30.11.2009 р.) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні АПН України (протокол №8 від 22.12.2009 р.)

Мета дослідження – вивчити психологічну структуру толерантності та на теоретико-методологічному рівні обґрунтувати й емпірично дослідити психологічні особливості її формування у студентів ВНЗ економічного профілю.

Відповідно до сформульованої мети передбачено вирішити такі **завдання дослідження**:

1. Висвітлити теоретико-методологічні засади психологічного пізнання толерантності як соціально-культурного явища.

2. Системно обґрунтувати психологічну структуру толерантності особистості та її індивідуально-психологічні особливості у майбутніх економістів.

3. Емпірично дослідити психологічні особливості формування толерантності студентів-економістів і здійснити психологічний аналіз одержаних результатів.

Об'єкт дослідження – толерантність особистості як інтегральна психологічна риса майбутніх економістів.

Предмет дослідження – психологічні особливості формування толерантності у студентів-економістів.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування *теоретичних методів* – аналізу, порівняння, абстрагування, систематизації, підпорядкованих завданню теоретичного вивчення толерантності, та *емпіричних* – спостереження, опитування, бесіди, тестування. До *діагностичного* комплексу методик увійшли: для визначення мотиваційно-ціннісного компонента толерантності, у тому числі й виразності термінальних вартостей (власний престиж, високе матеріальне становище, креативність, активні соціальні контакти, саморозвиток, досягнення, духовне задоволення, збереження власної індивідуальності), а також їх реальність у різних сферах життя (професійна діяльність, навчання й освіта, подружнє та громадське повсякдення, захоплення) – “*Опитувальник термінальних цінностей*” (ОТеЦ) І. Г. Сеніна; для діагностики мотиваційної структури – методика вимірювання *мотивів і мотивації Мільмана*; для розпізнавання когнітивної складової толерантності – “*Анкета повноти розуміння толерантності як психокультурного явища*”; для визначення емоційно-вольового компонента толерантності, зокрема емоційної стійкості, врівноваженості, самоприйняття, емпатії, поведінкової гнучкості та психологічної спрямованості, самовладання та наполегливості – *Каліфорнійський особистісний опитувальник і тест-опитувальник вольового самоконтролю* Є. В. Ейдмана; для вивчення конативного компонента толерантності, у тому числі життєвих стратегій

– опитувальник “*Стратегії самоствердження особистості*” (ССО) Є. П. Никітіна, Н. Є. Харламенкової; для поглибленого аналізу рефлексивного компонента толерантності, передусім для обґрунтування рівнів рефлексивності – психодіагностична методика “*Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності*” А. В. Карпова–В. В. Пономарьової.

1. МОТИВАЦІЙНО-ЦІННІСНИЙ КОМПОНЕНТ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Для визначення психологічної структури толерантності потрібно співвіднести найбільш загальне уявлення про неї із широким колом психологічних категорій, понять, концепцій, теорій. Проаналізуємо здобутки основних психологічних напрямків, що відрізняються принципово різними фокусами розуміння сутності людини – “людина розумна” (екзистенційно-гуманістична психологія), “людина думаюча” (когнітивна психологія), “людина діяльна” (бігевіоризм і психологія поведінки), а також “людина відчуваюча” (психоаналітична теорія).

Концептуальний фокус поглядів на людину, який асоціюється з ідеями гуманістичної психології, – це “людина розумна”. Однак логіко-змістової єдності серед дослідників, котрі працюють у рамках даного підходу, не спостерігається. Більше того, така неоднорідність і незавершеність – це принципова позиція, оскільки вважається, що людина – надскладна, суперечлива і мінлива реальність, аби її можна було втиснути в будь-яку однозначну формулу та описати за допомогою якоїсь однієї концептуальної схеми [12]. Однак деяка системність опрацьованого наукового матеріалу та послідовність основних ідей і засновків у рамках гуманістичної психології все ж присутня.

Оскільки головна суть ідейної першооснови гуманістичної психології зводиться до того, що людина володіє великим потенціалом можливостей, пов'язаних із саморозкриттям та особистісним зростанням, то у форматі даного психологічного напрямку є методологічні підстави розглянути такі компоненти толерантності, як мотиваційно-ціннісний та особистісний.

Зрілу особистість, як відомо, повно характеризує система цінностей, тому що перебуває у центрі змістового відношення “Я – світ” та визначає потребо-мотиваційний вектор її соціальної поведінки й ефективність життєдіяльності. Ціннісні орієнтації як елемент структури

і складова аксіосфери особистості відображають внутрішню готовність людини до здійснення обраного акту дії. Вони спрямовані на задоволення потреб та інтересів, а тому вказують на стратегічні моделі її поведінки, орієнтовані на повномірну самореалізацію.

Водночас ціннісні орієнтації індивіда визначають шлях присвоєння духовного потенціалу суспільства, перетворення культурних вартостей у стимули і мотиви поведінки. Як одне із центральних особистісних утворень, цінності виявляють свідоме ставлення людини до соціальної дійсності й у такий спосіб визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всі аспекти діяльності (Б. Г. Ананьєв, Б. С. Братусь, К. Клакхон, І. С. Кон, В. Я. Отрут, М. Рокіч) [4; 5; 22; 35]. Отож природно, що оволодіння системою цінностей, яка характеризується індивідуалістським наповненням, набуває статусу життєорієнтаційних принципів та настановлень, котрі неподільно пов'язані зі спрямованістю конкретного діяння.

Особливу роль відіграють цінності, які інтеріоризуються особистістю через сферу сприйняття об'єктивної реальності зовнішнього світу і в подальшому формовиявляються як вчинковий компонент життєдіяльності. Вважається, що розмежовуються не окремі життєві моменти, а загальні цілі діяльності людини; саме вони упорядковані у ціннісній ієрархії відповідно до їхньої ролі у становленні і розвитку особистості [15].

Сучасна психологія розрізняє два класи цінностей – цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні). Найважливішими є термінальні цінності, тобто основоположні цілі людини, котрі відображають довгострокову життєву перспективу, визначають сенс її життя, вказують, що для неї є надзвичайним і надзначущим [52]. Вони варті того, щоб кожен громадянин спромігся досягти їх як кінцеву мету індивідуального існування. Інструментальні, до яких відносяться, наприклад, моральні цінності і вартості компетенції, постають у ролі переконань, котрі із загальноприйнятого та особистісного поглядів є найефективнішими в аспекті переваг образу соціально значущої людської діяльності над індивідуалістичним, егоїстичним. З функціоналістської позиції інструментальні цінності активізуються як критерії чи стандарти при оцінці і виборі лише модусу поведінки, а термінальні – при оцінці і виборі як цілей діяльності, так і можливих способів їх досяг-

нення. Відтак усі явища дійсності, у тому числі і вчинки людей, характеризуються з точки зору втілення цінностей, котрі відображають суб'єктивну оцінку особою цих явищ з огляду на їхню потребовість та вагомість у задоволенні її інтересів.

Слід зазначити визначальну значущість цінностей в аспектах формування адекватних, соціально визнаних поведінкових реакцій як найважливішого утворення у сфері становлення свідомості особистості, а тому і саморегуляції її діяльності. Система визнаних цінностей зорієнтовує світогляд, переконання і судження у річище гуманізованого ставлення до довкілля, сприяє найефективнішому розвитку і самовдосконаленню особистості. Ось чому прояв позитивно спрямованих цінностей посідає одне з провідних місць у поведінці людини, є її найістотнішим орієнтиром у міжособових відносинах.

Цінності відображають вищий рівень людських потреб. Тому особистісні, індивідуальні потреби, набуваючи суспільної значущості й, усвідомлюючись особистістю, перетворюються у цінності та регулюють соціальну поведінку людини. Водночас саме через сталу систему цінностей відбувається суб'єктивізація відношень з навколишнім середовищем і суспільним довкіллям та ефективна взаємодія особистості зі світом. Дані психологічні утворення призводять до перебудови всієї психологічної структури, змінюючи систему її ставлень до своєї діяльності та до самої себе. Сформовані ідеали, почуття, суспільні прагнення, соціальні оцінки та інтереси у своїй гармонійності впорядковують спрямованість особистості навколо ціннісно-сислової сфери [7; 20].

Загалом управління поведінкою людини здійснюється на двох рівнях: а) на базі свідомості з допомогою системи цінностей та соціальних настановлень, б) на рівні несвідомого завдяки системі елементарних установок і фіксованих стереотипів. Водночас людина вважає абсолютною, найголовнішою цінністю власного життя ту потребу, бажання задовільнити яку домінує в даний момент часу. Ця цінність або життєва мета справді існує і плекається у специфічному просторі культури окремого суспільства й підпорядковується індивідуальним особливостям громадян. Звідси спрямованість особистості – це сукупність домінуючих у її внутрішньому світі соціальних настановлень і цінностей, яка визначає головну лінію поведінки, діяльності, спілкування і вчинення. За даних умов дії людини зорієнтовані

на досягнення конструктивних, позитивних результатів взаємодії з актуальним довкіллям.

Вищі цінності мають яскраво виражену синтетичну природу, інтегруючи в собі і етично-моральні, й естетичні, і раціонально-логічні компоненти. Саме на вищих рівнях цінності формовиявляються як судження та ідеали особистості, життєві позиції та цілі діяльності, а тому набувають логічного завершення та усвідомлення смислу (у т.ч. сенсу) буття в цілому. Цінності зорієнтовують особистість стосовно законів, правил і норм певної культури, оскільки цінності є еталоном оцінки предметів, об'єктів, вчинків інших людей, суспільних процесів і власних актів поведінки. У такий спосіб цінності виражають і розкривають внутрішній світ особистості, виконують регулювальну, організаційну, спрямовувальну функції в розгортанні її діяльності.

Науковці ставлять поняття “цінність” в один ряд з поняттями “потреба” і “мотив”, а ціннісні орієнтації індивіда розміщують на перетині когнітивної та мотиваційної сфер особистості. Осмислити це співвідношення допомагає дворівнева модель мотивації, запропонована О. Ю. Патяєвою [30].

Розглянувши цілу низку сучасних підходів до розуміння структури мотивації, авторка констатує функціонування двох рівнів мотиваційних утворень. До одного рівня відносяться конкретно-ситуативні мотиваційні утворення, еквівалентні елементам одиничної діяльності (О. М. Леонтьєв), а до другого – надситуаційні, стійкі, узагальнені. Останні спонукають діяльність не безпосередньо, а беруть участь у породженні конкретно-ситуативних мотивів. Водночас О. Ю. Патяєва виділяє два види впливів стійких мотиваційних структур на виникнення і функціонування останніх. Перший вид – ситуативна конкретизація, наприклад, пізнавальної потреби в мотиві вступити у певний ВНЗ чи естетичної потреби в мотиві сходити до театру; другий – це “зсув” конкретної діяльності відповідно до окремих стійких принципів поведінки: скажімо, прояв у різних ситуаціях і, відповідно, в різних мотивах стійкої схильності до ризику чи високого рівня домагань або конформності, чи, навпаки, нетерпимості до недоліків. Критерієм, що дає змогу віднести ці особистісні тенденції до класу стійких мотиваційних структур, є те, що вони проявляються не тільки у процесі здійснення тієї чи іншої діяльності, а вже на етапі породження конкретно-ситуатив-

них мотивів відображаються у їхній структурі і значеннєвій характеристиці. Фактологічно такий самий поділ наявний у трирівневій схемі структури мотивації О. Г. Асмолова, котрий розрізняє джерела мотивації, детермінанти спрямованості діяльності в конкретній ситуації і регулятори перебігу останньої [8]. Перші два рівні концептуально збігаються з виділеними О. Ю. Патяєвою.

За функціональним місцем і роллю у структурі мотивації особистісні цінності досить очевидним чином відносяться до класу описаних О. Ю. Патяєвою стійких мотиваційних утворень чи джерел мотивації. За О. Г. Асмоловим, їхня вмотивувальна дія не обмежується конкретною діяльністю, окремою ситуацією; вони співвідносяться з життєдіяльністю людини в цілому і мають високий ступінь стабільності, а зміна у системі цінностей є надзвичайною, кризовою подією у житті особистості [8; 30].

Отже, цінності – психосмислове утворення, яке формується на перетині мотиваційної сфери та світоглядних структур свідомості і в цьому контексті є найдієвішою категорією становлення соціально зрілої та духовно здорової особистості, її оптимального функціонування і реалізації природних потенцій у культурному форматі фахової діяльності. Ціннісні орієнтації індивіда визначають способи присвоєння духовної культури суспільства, перетворення соціальних вартостей у стимули і мотиви поведінки, конструктивне поле реалізації професійних якостей у спеціалізованій діяльності.

Очевидно, що саме *гуманістичний підхід* уможливує вивчення феномена толерантності в контексті змістово-динамічної сутності людського розвитку, передусім звертаючи увагу на ті ситуації, коли людині доводиться стикатися з фактом сторонньої дії найрізноманітніших відмінностей між людьми, множинності форм повсякденного громадянського буття, а також визнання неминучості співіснування із собі подібними у поліпроблемному соціумі і готовності конструктивно творити свій внутрішній світ сильним, гнучким і відкритим для будь-якої міжособистої взаємодії. Так, скажімо, К. Роджерс [34] розглядає природу людини через механізм дії основного мотиву її поведінки – вроджене прагнення до самоактуалізації як найповніше втілення у повсякденні її вершинних намірів, здібностей, талантів. Відтак і прагнення людини зробити своє життя більш різнобічним – це природне бажання, яке реально уможливує розвитковий перебіг

самоактуалізаційного процесу у його психотенденційній загальності (типовості) і водночас у персонологічній та суто самісній унікальності (неповторності).

К. Роджерс, описуючи механізм самоактуалізації, показує, що одним із основних його критеріїв є цілісність особистості (тобто Я людини), яка передбачає перш за все повне прийняття себе. Прийняти себе – означає домогтися вичерпного поцінування всіх своїх характерологічних рис, індивідуальних особливостей, у тому числі напрацьованих інтенцій, потенцій і тенденцій. Якщо людина приймає у собі тільки ті риси, які в ній визнають навколишні, то це призводить до тривоги, депресії, дисгармонії внутрішнього світу. Заперечуючи власні емоції, пориви, прагнення, наміри, афекти, вона стає більш вразливою психологічно, знесиленою духовно, тобто сама створює собі психологічні проблеми. Усвідомлення і прийняття таких почуттів, як гнів, злість, страх, сором, провина й можливість їх імовірних учинкових формовань вочевидь важливіше для внутрішнього здоров'я людини, ніж самовідчуження переживань і почуттів, спрямоване на “захист своєї високої самооцінки”. “Людина все більшою мірою здатна чути себе, переживати те, що в ній відбувається... Вона також більш відкрита своїм почуттям сміливості, ніжності і благоговіння, ...вільно може жити своїми суб'єктивними почуттями так, як вони в ній існують, і вона також здатна усвідомлювати ці почуття” [34, с. 227].

Не менш важливою самоактуалізаційною спроможністю особистості є здатність керувати своїм емоційним станом, вибирати те, що відповідає ситуації, і так контролювати себе. Зокрема, К. Роджерс пише, вона буде агресивною у ситуаціях, де насправді повинна бути використана агресія, але в неї не буде зростаючої потреби в агресії..., у такої людини – це природне внутрішнє врівноваження однієї потреби іншою і виявлення найкращих варіантів поведінки [34]. В такий спосіб фактично проблема толерантності усупільненого суб'єкта життєдіяльності у психогуманістичній теорії трансформується у проблему *самотолерантності* щодо своєї поведінки, процесу і результатів соціальної взаємодії, врешті-решт і стосовно повноти реалізації ним власного – природного, людського й суто самісного – потенціалу кожної миті повсякдення. І К. Роджерс це яскраво демонструє логікою розгортання

своїх теоретизувань: людина, котра йде шляхом самоактуалізації, здатна і вмє змінювати свою поведінку, вибирати ту тактику вчинкових дій, яка найбільше відповідає ситуації та її особистісному зростанню. “Вона більшою мірою спроможна дати можливість усьому своєму вільному, складно функціонуючому організмові вибрати із великої кількості імовірних саме той варіант поведінки, який справді задовольнятиме її у даний момент” [34, с. 242], а відтак толеруватиме з довкіллям. Отож самотолерантно налаштована людина, володіючи поведінковою гнучкістю, спонтанністю, креативністю не обов'язково буде пристосована до своєї культури, але майже обов'язково не буде конформістом і, водночас, відрізнятиметься високим індексом як самотолерантності, так і особистісної та соціальної толерантності.

Зауважимо, що самотолерантність вимагає серйозного внутрішнього зусилля, яке не лежить на поверхні, адже це не бездіяльність і не споглядання (самоспоглядання), а активна установка, котра виявляється у розумінні самого себе, своїх цілей, сенсу буття і на цій основі – здійснення прогнозування поведінки і реакції особистості на конкретну ситуацію, подію, реалізацію бажаного як з погляду самої особистості, так і з позиції оточення. Без самотолерантності особистість може зануритися у безконечну рефлексивність з приводу своїх учинків (“бути чи не бути”). А тому вона є засадниче-практичною передумовою виживання і важливим елементом свідомості особистості [54; 55].

І все ж самотолерантність володіє деякими обмеженнями порівняно з толерантністю. Так, остання передбачає, що не можна іншій людині нав'язувати свої уявлення про те, що добре, а що погано. Але це вкрай важко зробити стосовно себе, своїх стандартів та еталонів поведінки. Тому самотолерантність може бути усвідомленою лише тоді, коли спричинена метою, яка свідомо поставлена і зреалізовується заради її досягнення, і водночас несвідомою – коли детермінована прийнятим стандартом поведінки і коли результативно особистість виявляє немотивовану поведінку.

Оскільки природа свідомості особистості та її Я сутнісно діалогічна, то очевидно, що самотолерантність – це вироблення таких форм діалогу із “внутрішнім Я”, які б сприяли конструктивному, а не руйнівному розвитку особистості, а отже, це внутрішньоособиста характеристика усупільненого індивіда. Тут

питання ставиться так: чи зможу я, і якщо зможу, то яким чином знайду шлях до самого себе як до унікальної особистості? При позитивній відповіді виникає ситуація відповідального ставлення до себе і своєї долі, яка формується нашими вчинками і справою життя, при негативній – людина стає пасивною зброєю у руках обставин. Відтак самотолерантність як результат діалогічного погляду на себе є важливою умовою саморозвитку і водночас засобом контролю реалізації свободи, власного сенсу життєздійснення, вказує на розвиток особистісного начала. Її квінтесенція – це не постулювання себе як ідеальної людини і терпимість до різних аномалій у собі, а трудомістке зусилля з напрацювання адекватної моделі поведінки і власних особистісних параметрів.

Оскільки вчинки особистості можуть спричинюватися як цінностями, так і антицінностями чи, у крайньому випадку, вартостями, які належать до іншої особистісної парадигми, то вибір тієї чи іншої позиції буде спричинений саме самотолерантністю, побудованою або на принципі найменшого супротиву – морального чи фізичного, або на розширенні власного досвіду і критичного діалогу з собою.

Самотолерантність – це також здатність до формування варіативної самооцінки (навіть найнегативнішої) у процесі діалогу, що передбачає і варіативність поведінки, й інтерпретацію соціальних норм та еталонів поведінки, яких дотримується дана особистість. Отож, це ще й додатковий світоглядний фактор, який створює психологічний комфорт, у результаті якого особистість може вибирати варіант поведінки в межах соціальних, у тому числі й моральних, норм. Недостатньо розвинута самотолерантність природно веде до байдужого ставлення до себе.

Однак самотолерантність не є універсальним регулятором, тому обмеження її ролі пов'язане з наявністю стандартів поведінки, порушення яких не допускається. Що повинна зробити особистість, якщо її поведінка розходиться з вибраним стандартом? Тоді вона постає перед вибором – апатія, байдужість, ігнорування чи нетерпимість, супротив, боротьба. Коли порушується такий стандарт (моральне правило, принцип, цінність), виникає уявлення про особисту катастрофу, адже із стандартом пов'язана самоідентифікація. Це – криза самоідентифікації, адже неможливо “правильно” уявити свій образ, створити адекватний самообраз чи цілісний Я-образ і

тим самим безболісно вписатися в конкретну ситуацію власного повсякдення. Звідси очевидно, що перебіг самоідентифікації впливає на самотолерантність, на самооцінку особистості і на процес її світосприйняття.

Отже, у царині гуманістичної психології є підстави говорити про самотолерантну особистість, котра йде шляхом самоактуалізації. Її основні риси: а) вміння володіти власними почуттями; б) розуміння та сприйняття емоцій, переживань інших; в) толерантне ставлення до своєї унікальності і відмінності від інших; г) спроможність налагоджувати більш глибокі та довірливі міжособистісні відносини із навколишніми без боязні втратити себе; д) неагресивність до людей інших етносів, народів, рас, вірувань, котрі мають свою систему цінностей; е) гармонізування всіх актуальних міжособистісних стосунків шляхом взаємного визнання та поцінування як власного внутрішнього світу, так і індивідуального світу Я інших; є) емпатійність як зреалізована здатність до співпереживання, а відтак як важлива характеристика толерантної людини. Водночас процес самоактуалізації, за К. Роджерсом, спричинюватиме прискорене становлення внутрішньої мотивації за низки умов: зростання актуалізаційного напруження, постійної боротьби особистості з обставинами життя і здолання нею перешкод, швидкої мобільності мислення і практичної дії, відкритості світу, незалежності від зовнішніх впливів та опертя на свій потенціал, самодостатності поглядів, моральної зрілості, соціальної компетентності і самовідданості.

У будь-якому разі страхи та захисні реакції К. Роджерс пов'язує з інтолерантністю, а самоактуалізацію – із прагненням до добра, яке закладене в основі людської природи. З цього приводу він пише: “Я знаю, що через захисні реакції і страхи люди можуть поводити себе жорстоко, незріло, дуже руйнівню, антисоціально, завдавати болю. Однак мій досвід роботи з ними приносить мені натхнення і дає сили, адже я весь час переконаюся у позитивному напрямку їхнього розвитку на глибокому рівні так само, як і у всіх нас” [34, с. 68]. Описуючи оптимально актуалізовану особистість, відомий психолог серед основних її ознак називає терпимість до інших, тобто толерантність, котра посилюється внутрішньою мобільністю, хорошою адаптивністю, відкритою емоційністю, рефлексивністю, довірою до себе, свободою ситуативного вибору і відпо-

відальністю за його наслідки. У цьому сенсі толерантність – це справді висока внутрішня напруженість багатоаспектного самоздійснення особистості у проблемному світі, тоді як інтолерантність, – навпаки, зменшення психоемоційного напруження, інертність, закритість, залежність від зовнішнього впливу, розвиток у напрямку зменшення складності психологічного світу індивідуального Я.

За концепцією А. Маслоу, самоактуалізована людина живе у ладу із собою і толерантна до своїх недоліків, адже приймає свою, далеко не завжди ідеальну, сутність, а із всіма притаманними їй вадами та дефектами [27]. Вона спонтанна у поведінці, внутрішньому житті, у своїх думках, намірах, бажаннях, поводить себе природно, не намагаючись справляти враження на навколишніх, у міжособистісних стосунках здатна повністю забувати про себе і свої потреби, вона немов розчиняється у близькій людині, стає її частиною. У ставленні до інших терпима та співчутлива. У кожному сторонньому, будь він п'яницею, злочинцем чи негідником, бачить людину. Це, однак, не означає, що ті, хто йде дорогою самоактуалізації, не бувають нетерпимими, проте їхня нетерпимість завжди обґрунтована і служить інтересам ближньому [27]. Отож, самоактуалізована особистість здатна толерантно змінювати свою поведінку відповідно до ситуації, відрізнити добро від зла, засіб від мети, їй притаманне філософське почуття гумору, вона креативна. Характеризуючи її толерантність, Г. Олпорт виділяє такі найважливіші риси-ознаки:

знання самої себе (толерантна людина добре знає свої недоліки та переваги, не схильна в усіх бідах звинувачувати інших);

захищеність (відчуття безпеки та впевненість у тому, що загрози можна уникнути, налаштування на мирне співіснування з усіма навколишніми);

відповідальність як розвинуті почуття та інтегральна риса (не перекладає відповідальність на інших, має високу самовідповідальність);

потреба у визначеності (не розділяє світ на "біле" і "чорне", а визнає розмаїття, готова вислухати інший погляд і відчуває мінімальний дискомфорт у ситуації невизначеності);

орієнтація на себе (більше підтримує особистісну незалежність, менше – приналежність до зовнішніх інститутів та авторитетів);

менша схильність до порядку (порівняно із людським загалом її мало цікавить соціаль-

ний лад), низькі педантичність і формальна ввічливість;

здатність до емпатії (соціально чутлива, здатна більш адекватно оцінювати навколишніх);

почуття філософського гумору (здатна посміятися не тільки над іншими, а й над собою, звідси – самоповага і самотолерантність);

емоційна стійкість і самоприйняття (вміння справлятися із власним емоційним станом);

прагнення до свободи та демократії, що ґрунтується на соціальній толерантності [59].

В. Франкл, обґрунтовуючи розвиток людини через пошук і реалізацію смислів, людській терпимості відводить роль невід'ємної складової, оскільки цей розвиток характеризується цілісністю, виявляється в усвідомленні цінностей творення, переживання, ставлення; до того ж розгортається в напрямку отримання свободи, незалежності, гнучкого реагування на мінливі життєві ситуації [43]. У такий спосіб толерантність, як і життєреалізування особистості в цілому, здобуває чітко визначене смислове наповнення, де вершиною є її той чи інший сенс життя.

Отже, особистісний вимір толерантності охоплює перш за все ціннісно-смислову систему, в якій центральне місце посідають цінність поваги до людини як такої, вартості її прав і свобод, рівноправність у виборі світогляду і життєвої позиції, вагомість відповідальності за власне життя, визнання аналогічних можливостей розвитку за іншими людьми. А це означає, що в основі толерантності як особистісної риси лежить самоактуалізація, а з нею і мобільність, відкритість, незалежність, свободолюбність тощо. Натомість інтолерантність – це дія страхів та захистів, що яскраво підтверджує гуманістичний підхід у психології: толерантність у найбільш досконалій формі – це загальна стратегія досягнення самоактуалізації, що становить складну систему взаємопов'язаних акмеологічних проявів особистості, де поєднуються цілісність та диференціація власного Я, прагнення до розрізнення, збільшення напруження, подолання перешкод, емпатійність, самодостатність, відповідальність, опертя на себе. Звідси очевидно, що мотиваційно-ціннісний компонент толерантності пов'язаний із глибоким освоєнням терпимості як загальнолюдської цінності або іншої філософсько-етичної чи релігійної концепції, де проголошуються й приймаються до дії смисли добра, ненасильства, терпіння, смиренності. У цьому аналітичному розрізі

провідне мотиваційне поле становитимуть мотиви допомоги, співробітництва, любові, сприяння, супроводження, поступу, поблажливості, щирої поваги і глибокої самоповаги.

Як інструмент емпіричного дослідження нами використаний “Опитувальник термінальних цінностей” (ОТеЦ) І. Г. Сеніна, що уможливорює визначення виразності восьми термінальних вартостей (власний престиж, високе матеріальне становище, креативність, активні соціальні контакти, саморозвиток, досягнення, духовне задоволення, збереження власної індивідуальності), а також їх реальність у різних сферах життя (професійна діяльність, навчання й освіта, подружнє та громадське повсякдення, захоплення). У будь-якому разі він дає змогу розпізнавати ступінь значущості для особи окремого аспекту життєздійснення, у рамках якого вона намагається себе зреалізувати. Передусім нас цікавили вартісні уподобання студентів першого, третього та п'ятого курсів, а відтак динаміка зміни ціннісно-толерантного змісту їх внутрішнього світу впродовж навчання в університеті. У зв'язку з цим вирішувалися такі завдання при роботі з даною методикою: а) визначалися специфічні особливості ціннісних орієнтацій студентів у контексті їх толерантного ставлення до світу і до самих себе; б) виявлялась їх розвиткова динаміка упродовж навчання у вищій школі як одного з найважливіших показників професійної толерантності.

На рівні первинних балів високі шкальні бали (7–10) респондентів указують на явну значущість тієї чи іншої цінності, що закономірно зумовлює внутрішнє прийняття особистістю певної стратегії толерантної поведінки. Для порівняння окремих груп студентів між собою за роками навчання у ВНЗ нами використані процентні співвідношення високих оцінок за кожною шкалою методики ОТеЦ І. Г. Сеніна до загальної кількості студентів (табл. 1).

Вочевидь високі показники за шкалою “матеріальне становище” означають, що для студентів матеріальний добробут виявляється підставою для розвитку почуття власної значущості, позитивного самоставлення, самоповаги й, відповідно, самотолерантності. З іншого боку, зацікавленість у високому рівні матеріального достатку пояснюється високими потребами цього віку й низькою соціальною захищеністю студентів, почасти й проблемами сімейного бюджету. А тому студенти ставлять

Таблиця 1

Результати співвідношення високих рангових оцінок, одержаних студентами ТНЕУ за методикою ОТеЦ І. Г. Сеніна (загальна вибірка студентів 208 осіб, лютий-березень 2010 р., у %)

Шкали та параметри для порівняння		Академічні курси		
		1 курс	3 курс	5 курс
ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ	Престиж	39,91	45,03	41,26
	Матеріальне становище	64,52	68,93	77,22
	Креативність	43,35	31,28	53,39
	Активні соціальні контакти	51,83	58,40	52,13
	Саморозвиток	53,04	47,02	65,28
	Досягнення	74,11	81,66	78,52
	Духовне задоволення	37,36	37,25	46,08
ЖИТТЄВІ СФЕРИ	Збереження власної індивідуальності	69,97	70,24	79,80
	Професійне життя	51,62	49,02	70,65
	Навчання й освіта	70,01	69,94	74,24
	Подружнє життя	44,87	52,94	68,04
	Громадське життя	58,15	51,39	76,80
	Захоплення	72,93	68,44	75,98

задоволення своїх матеріальних потреб (від 64,5 до 77,2%) вище духовних (від 37,3% до 46,1%). Виявлено також високу потребу в досягненнях (від 74,1% до 81,1%), тобто наявність прагнення респондентів домогтися як запланованих результатів власного навчання у ВНЗ (наприклад, отримання не лише диплому, а й престижної професії), так і інших життєвих цілей (скажімо, стати висококомпетентним, ерудованим, толерантним у ділових взаємостосунках тощо).

Істотне зростання балів за шкалою “збереження власної індивідуальності” (від 70% до 80%) підтверджує факт посиленого прагнення студентської молоді до незалежності, її бажання зберегти неповторність, своєрідність власної особистості, своїх поглядів і переконань, свого стилю життя і, водночас, небажання піддаватися впливу масових тенденцій, колективності. А це вказує на високу толерантність до себе, а через неї і до навколишніх. Причому найбільш значущими сферами життєдіяльності для студентства є навчання і

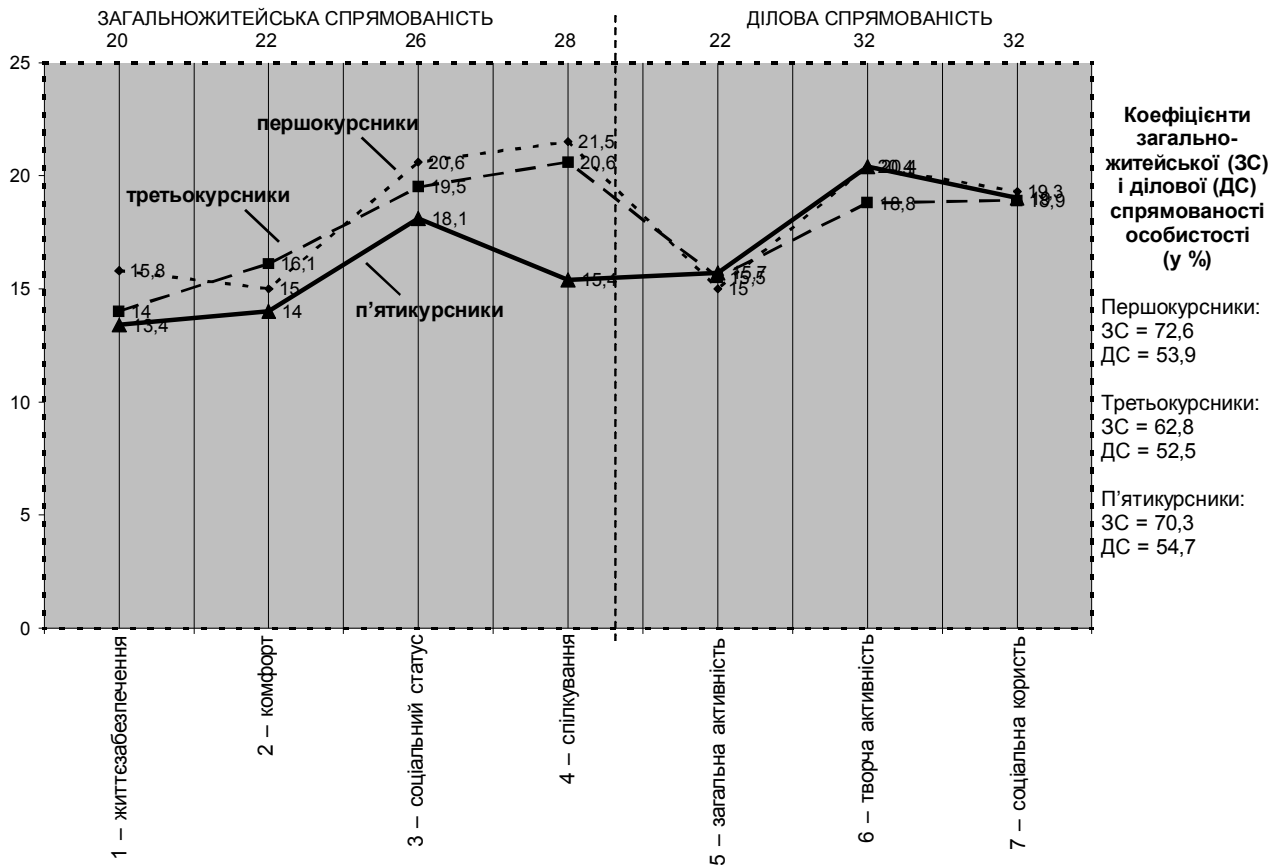

Рис. 1.

Усереднені мотиваційні профілі студентів першого, третього і п'ятого курсів ТНЕУ (вибірка – 208 осіб), одержані за “Методикою мотивів і мотивації Мільмана” (весна 2010 року, м. Тернопіль, у %)

захоплення, у яких воно вбачає свої найбільші досягнення (від 74% до 81%).

Кількісні результати поданої таблиці показують, що усвідомлення студентами ВНЗ економічного профілю цілей і перспектив насичення їхнього повсякденного життя і задоволення самореалізацією багато в чому залежить від значущості цінностей (у тому числі й гуманістичних), які властиві особистості, котра стала на шлях самоактуалізації, що підтверджують такі діагностичні індикатори, як активне життєдіяння, саморозвиток, персональна відповідальність, терпеливість на шляху якісної професійної освіти тощо. Значущість “цінностей регресу” або дефіцитних цінностей (за А. Маслоу) – розваг, матеріально забезпеченого життя, суспільного визнання – вочевидь спричинена загальним низьким рівнем соціальної захищеності студентів, їх маловпливовим соціальним положенням. Звідси природно зростає вагомість цінностей прогресу, які у толерантному напов-

ненні є важливою умовою професійної й особистісної самореалізації майбутніх економістів.

Цікавим емпіричним фактом є така залежність: особливості співвідношення вартісних настановлень і життєвих сфер студентства організуються як визначальний чинник у специфіці формування мотиваційної спрямованості осіб цієї вікової категорії. Це засвідчують дані, отримані за допомогою методики Мільмана (див. *рис. 1*).

Побудова багатофакторних профілів студентів-економістів на предмет визначення мотиваційної спрямованості їхньої внутрішньої толерантності, її емоційних особливостей, самооцінки і вираженості лідерських рис дала змогу на етапі констатувального експерименту створити усереднені мотиваційні профілі студентів різних курсів, що виявляють певні психологічні тенденції зміни у співвідношенні їх загальножиттєвого і професійно-ділового налаштування. Так, не виявлено істотних відмінностей в індивідуально-типологічних

(вікових) інваріантах мотиваційних профілів першо- і третьокурсників. Натомість графік мотиваційної налаштованості п'ятикурсників на толерантну взаємодію з оточенням суттєво відрізняється від двох вищеназваних тим, що: по-перше, показники їх ділової спрямованості тенденційно є вищими (передусім це стосується загальної та творчої форм активності) і, по-друге, показники життєвих домагань явно поступаються кількісним усередненим даним, здобутим на першому і третьому курсах (за шкалою “спілкування” відмінність становить більше 12%, “соціальний статус” – 6%, “комфорт” – 5% і “життєзабезпечення” – 3%).

Отже, здобуті емпіричні дані однозначно вказують на винятково важливе психоенергетичне значення і водночас внутрішньо-актуалізаційну масштабність перебігу толерантності як розвитково-особистісного явища. При цьому має місце явна тенденція зміни мотиваційно-ціннісних пріоритетів соціальної толерантності від вартостей регресу (розваги, матеріальне забезпечення, суспільне визнання тощо) до цінностей прогресу (взаємодопомога, паритетне спілкування, творчість та ін..) та розширення внутрішніх горизонтів професійно-ділової толерантності студентів-майбутніх економістів від першого до п'ятого курсу.

2. КОГНІТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Аналізуючи літературні джерела, які базуються на тих чи інших відгалуженнях когнітивної психології [див. 4; 5; 25; 49], перш за все назвемо теорію конструктивного альтернативізму, головна ідея якої полягає в тому, що будь-яке явище може відобразитися нескінченним розмаїттям мисленневих конструкцій та уявлень про нього. Кожна людина дивиться на потік подій через формат своїх уявлень [62]. Як вважає Дж. Келлі, на подіях “не виграювано їх значення”. Людина сама визначає для себе значущість кожної події. Більше того, подія починає впливати на людину лише після того, як вона її проінтерпретувала. Таким чином усі люди є заручниками своїх інтерпретацій. Однак важливо й те, що особа спроможна змінити свою життєву ситуацію лише тоді, коли перегляне своє уявлення про неї.

І. Майерс, К. Бріггс, спираючись на типологію К. Г. Юнга (екстраверсія-інтроверсія,

сенсорика-інтуїція, логічність-опора на почуття), поділяють людей на тих, які виносять судження (вирішують), і тих, які сприймають та констатують [23]. Назване розмежування становить одне із першоджерел найчисленніших конфліктів у людських взаємостосунках, визначаючи, якою із двох функцій – збору інформації чи прийняття рішень – особа зазвичай користується у спілкуванні із навколишнім світом й у ставленні до нього. Для перших будь-яка справа може бути виконана “правильно” або “неправильно”. Натомість, обставини, які створюють навколо себе друзі, дозволяють бути їм гнучкими, непередбачуваними, спроможними пристосовуватися до докільця і сприймати найрізноманітніші зміни; водночас приймати відповідальні рішення і слідувати за ними для них є досить проблематично; вони дотримуються стратегії вичікування при розв'язанні більшості проблем, воліють дізнаватися та сприймати нове, отримувати останню інформацію, аніж розмірковувати з приводу будь-якого питання чи явища. Ті, хто здатний долати проблемність повсякдення, навпаки, намагаються оцінювати і критикувати, тобто приймати певні рішення, а не накопичувати інформацію, особливо якщо вона може вплинути на зміну їхнього рішення. Демонструючи більшу схильність до оцінок, вони вдаються до активних вчинкових дій, що вимагають прийняття адекватних рішень і відповідної інтерпретації подій. Носіям такого типу свідомості здебільшого властиві спрощені когнітивні структури толерантності, в них домінують категоричні оцінкові схеми, коли має місце однозначне ставлення до об'єкта та його ознак. Категорійна структура цього типу толерантного світоставлення спричинює певну вибірковість до змісту отримуваної інформації, легше відкликаючись на спрощені, однозначні твердження й уникаючи більш багатомірного, діалектичного бачення.

Зауважимо, що подібний феномен описаний М. Рокичем через поняття “закритої” свідомості, яку він визначає як схильність суб'єкта до однозначних оцінок і категоричних висновків стосовно подій та людей [35]. М. О. Холодна у зв'язку з цим однією із форм метакогнітивного досвіду виокремлює відкриту пізнавальну позицію, яка передбачає особливий тип пізнавального ставлення до світу, коли індивідуальна абстракція-умогляд відрізняється варіативністю та різноманітністю суб'єктивних способів осмислення однієї і тієї ж події, а

також передбачає адекватне сприйняття у ставленні незвичайних, у тому числі потенційно психотравматичних, аспектів того, що реально відбувається [48].

Отже, в контексті толерантної-інтолерантної активності когнітивний фактор є проміжною ланкою між установкою та поведінкою, тобто визначає те, як сама особистість сприймає ситуацію, яким чином організовує пізнання світу та навколишніх. Крім цього, когнітивні структури сприяють оптимальному прогнозові стосовно формовиявів та особливостей перебігу ситуаційної толерантності-інтолерантності, оскільки дійсність та соціальний світ юні все більше набувають інформаційно-рамкового характеру. Вона сприймає сьогодні не стільки предметне довкілля – світ речей та реалій, скільки інформацію про нього у певних суспільно унормованих межах. Тому інформаційне середовище – це відображена і специфічним чином перетворена предметна дійсність, що вимагає насамперед когнітивної толерантності.

Толерантність як складне соціально-психологічне явище також виявляється на підґрунті суб'єктивного тлумачення. А причинами виникнення інтолерантності є опертя суб'єктивного тлумачення на забобони, атрибуції, стереотипи, установки (агитюди) та соціальні репрезентації [9].

У цьому контексті важливість останніх не підлягає сумніву, оскільки саме конструкт “соціальна репрезентація”, на думку вчених, діє як інтегральний елемент соціогуманітарних категорій, за допомогою яких можна виміряти та проінтерпретувати найширший діапазон соціально-психологічних процесів, подій, ситуацій, ставлень і т. ін., які виникають у межах феноменологічного поля толерантності.

О. В. Якимова дає таке тлумачення соціальних репрезентацій: це – “когнітивні системи із власною логікою та мовою”, у яких “непросто подані думки, образ чи установка у ставленні до якогось об'єкта, але й відображена теорія чи навіть галузь знання в особливому її розумінні – як спосіб ідентифікації та організації реальності” [58, с. 79].

М. Хьюстон, порівнюючи теорію соціальних репрезентацій з більш традиційними підходами та поняттями, які сформувалися у концептуальних рамках когнітивного підходу, зупиняється на каузальній атрибуції, своєрідній інтерпретації та оцінці причин і мотивів поведінки інших на підґрунті буденного, життєвого досвіду [51]. Він відмічає, що для розуміння сутності атрибуції велике значення має

поняття сценарію – схематичного відображення дійсності, яке слугує орієнтиром для швидкого вирішення включених у нього (тобто відомих суб'єкту) проблемних ситуацій і зваженого ставлення до “залишеного за кадром”. Сценарій – це послідовний перелік подій, серед яких виокремлюються ті, які потребують спеціального пояснення. Передбачається таке: якщо модель поведінки підходить під схему, то суб'єкт звертається до соціальної категоризації, якщо ні – то для “оригінального” діяння чи події людина використовує або “конструктивну” (приписування цілей), або “контрастну” (інтерпретація діяння як протилежного соціальній нормі) атрибуцію. Важливо, що такі схеми-сценарії носять не індивідуальний, а соціальний характер. Це означає, що за своєю суттю вони і є соціальними репрезентаціями, які передбачають “автоматичне” пояснення подій. Якщо ж останнє не завершується на соціальних репрезентаціях, то тоді долучається активне мислення. Але у будь-якому випадку, оскільки названі репрезентації спираються на повсякденні знання, саме завдяки їм і стають можливі атрибуції.

Описані вченими механізми дії соціальних репрезентацій використовуються для пояснення процесів виникнення та прояву толерантності-інтолерантності. Так, толерантність співвідноситься з роботою конструктивної соціальної категоризації, а інтолерантність – контрастної. Розглядаючи ці полярності не як односпрямовані й однозначні психологічні реакції, а як складні когнітивні дії (соціальні репрезентації, когнітивні схеми, сценарії), дослідники допускають їх можливу неузгодженість і суперечливість. Так, експлікативні можливості категорії “соціальні уявлення” для опису процесів формовияву толерантності до “інших” безпосередньо витікають із змісту специфічних функцій соціальних репрезентацій – ідентифікаційної, інтерпретаційної та власне когнітивної, до якої входять афективні і нормативні елементи. Доведено, що соціальні репрезентації виконують роль “ідентифікаторів”, які дають змогу віднести “інших” до конкретної соціальної групи; пропонують ті чи інші визначення суб'єкта, зрозумілі її членам, що долучаються до “загального бачення реальності, притаманного групі, яке може не співпадати або суперечити поглядам інших угруповань. Своєрідне бачення реальності й спрямовує дії та взаємозв'язок членів даної групи” [21, с. 93]. Водночас вони реалізують

інтерпретаційну функцію, регулюючи міжособисті відносини та визначаючи поведінку і комунікативні зв'язки кожного у стосунках з довкіллям. У будь-якому разі повне використання особою свого когнітивного потенціалу в контексті соціорепрезентації збагачує її психокультурний світ афективними та нормативними елементами, сприяє екстеріоризації досвіду та інтеріоризації гуманних моделей поведінки і толерантного мислення.

Примітно і те, що теорія соціальних репрезентацій, пояснюючи механізми виникнення й мислєдїяльного закріплення толерантності може вдало поєднуватися із традиційними для когнітивної психології концепціями самокатегоризації, особистісної відповідальності, когнітивного дисонансу і т. ін.. Так, теоретико-методологічна робота із концептом “самокатегоризація”, за Дж. Тернером, дає змогу співвіднести уявлення людини про саму себе із культурними нормами і соціальним контекстом [40]. Самокатегорії – це когнітивні групування ознак, котрі притаманні самій особі. Базою для такого групування є два рівні соціальної ідентичності – особистісний (рівень “Я”) і груповий (як своєрідне членство у малих групах, так і приналежність до того чи іншого великого загалу). Причому одна з найважливіших властивостей процесу самокатегоризації – це залежність значущості обставин даного конкретного моменту від соціального контексту, в рамках якого й відбувається порівнювання себе з іншими людьми. У цілому “категоризація являє собою активний, динамічний процес, сутнісно компаративний, варіабельний, контекстуальний і співвідносний із певною системою відліку” [40, с. 117].

Психологічна теорія відповідальності К. Муздибаєва описує соціальну типовість особистості [28]. Йдеться про здатність останньої дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та готовність відповідати за свої вчинкові дії. Очевидно, що, з одного боку, саме ця риса особистості може і повинна забезпечувати нормативні компоненти толерантності, з іншого – відсутність такої відповідальності в інших людей – це одна із найвагомїших причин вияву до них інтолерантності. В останньому випадку мовиться про атрибуцію відповідальності. Ф. Хайдер виділив п'ять “рівнів особистої відповідальності”, кожний із яких оцінюється на основі взаємозв'язку між “особистісними ресурсами” і

“силовим тиском оточення” [61]. Вважається, що ці рівні слушно розглядати як можливі ступені формування інтолерантності:

1) асоціація – відсутні причинно-наслідкові зв'язки між особою і подією (прикладом є ситуація, коли дітей звинувачують у гріхах батьків);

2) причинність – можливість здійснення вчинку в людини була, але не було ні намірів, ані мотивів (у випадку з інтолерантністю це здебільшого безпідставна підозра, скажімо, у подружній зраді);

3) передбачливість – усе те, що й на рівні причинності, однак особі приписується те, що вона могла передбачити результат (зазвичай таке діяння називається безпечністю, необережністю, що почасти має місце у рамках управлінської толерантності у ставленні керівника до підлеглого);

4) навмисність – особа могла здійснити дію, намагалася зробити це, жадаючи саме цей результат (тому вона справді за це відповідає);

5) виправдання – все те, що й на попередньому рівні, але сама дія оцінюється як примусове (скажімо, у форматі соціально-економічної толерантності-інтолерантності це ставлення до мігрантів, безпритульних дітей, бомжів тощо).

Отже, теорія когнітивного дисонансу дає змогу детально проаналізувати конкретні механізми конструювання толерантності (інтолерантності), а також переконатися в її динамічності і варіативності [42]. За Л. Фестінгером, дисонанс – це наслідок недостатнього виправдання вибору, тобто це негативний спонукальний стан, який суб'єктивно відчувається як дискомфорт. Щоби його здолати, можна йти одним із трьох шляхів: а) змінити свою поведінку чи ставлення до себе (імовірно, це в подальшому приведе до аутоінтолерантності); б) змінити ставлення до об'єкта (наприклад, стати інтолерантним до нього); в) знецінити значення його вчинку (або риси) для себе і для інших.

У теоретико-емпіричних межах когнітивної психології поняття “толерантність-інтолерантність” також співвідноситься із змістом понять “соціальна установка (атитюд)”, “соціальний стереотип” та з описом ефектів соціальної перцепції. Толерантність як специфічний підвид когнітивного потенціалу особистості сутнісно зосереджується у певній смисловій установці, котра долучає її до системи норм та цінностей соціального довкілля, допомагає зберегти “статус-кво” в напружених ситуаціях, сприяє самоствердженню і вияв-

ляється у її прагненні привести у цілісність знання, норми, цінності, значення. Причому таке внутрішнє смислове настановлення актуалізується при зустрічі особистості із подібними значущими об'єктами, а тому визначає її поведінку в широкому колі подібних ситуацій [31]. Важливо, що, як й у випадку з толерантністю, предметом відображення тут є соціально значущі об'єкти і ситуації. Іншими словами, подібність підтверджує однаковість смислів, толерантність указує на невизначеність життєвих ситуацій, яку потрібно особі прийняти як виклик чи проблему.

Соціальні стереотипи – це, як відомо, спрощені образи соціальних об'єктів, що виникають здебільшого за умови обмеженої інформації про те, що сприймається. І. С. Кон зауважує, що вони за своєю природою співвідносяться із стандартними, емоційно прикрашеними образами і є невід'ємним елементом свідомості, діючи як механізм упередження, певного спотворення дійсності [22]. Оцінюючи ступінь суб'єктивного спотворення, яку вносять стереотипи, можна говорити про їх правдивість чи хибність, а відтак і про істинну чи надуману толерантність.

Відтак на підґрунті стереотипів формуються ефекти міжособистісного сприймання, які відображають певну тенденцію, а саме – сприймати соціальні об'єкти максимально однаковими. Відбуваються суб'єктивні перекручення образу соціального об'єкта чи ситуації, які називаються ефектами соціальної перцепції [10; 11]. Найбільш відомими з них є ефекти ореолу, первинності та новизни.

Суть ефекту ореолу полягає в тому, що загальне сприятливе враження веде до позитивної оцінки всіх інших рис об'єкта. І, навпаки, загальне несприятливе враження сприяє формуванню негативних оцінок. Образ, що існував раніше, відіграє роль ореола, який заважає бачити дійсні риси і прояви об'єкта сприймання. Ефект ореолу найяскравіше виявляється тоді, коли людина має обмежену інформацію про об'єкт сприймання, а також коли судження стосуються моральних рис-якостей. Відтак тенденція перебільшувати одні характеристики і недооцінювати інші вказує на певну оцінку упередженість людини у міжособистісному сприйнятті.

Натомість ефекти новизни та первинності стосуються значущості порядку подання інформації про об'єкт задля формування уявлень про нього. Однак ефект первинності

виявляється у тому разі, коли сприймається щось невідоме і під час його оцінки роль установки відіграє інформація, подана раніше. У ситуації сприймання знайомого діє ефект новизни, який полягає у значущості останньої інформації. Для розуміння феномена толерантності принципово значущим, на думку вчених, є саме те, що в основі ефектів соціальної перцепції знаходиться тенденція сприймати соціальні об'єкти максимально однорідними і несуперечливими, тоді як насправді має місце їх неоднорідність і суперечливість [6].

Отже, стереотипи та ефекти соціальної перцепції відображають схематизм, емоційну забарвленість, спрощеність сприймання. Вони виникають за умов дефіциту інформації, обмеженого індивідуального досвіду, упереджених уявлень, які наявні у суспільстві чи соціальній групі, а відтак відіграють подвійну роль. З одного боку, вони скорочують час ознайомлення, дають змогу контактувати з іншим, невідомим, неоднорідним та суперечливим, з іншого – стандартизують процес взаємодії, можуть сприяти формуванню хибних знань.

У цілому за результатами теоретичного аналізу феноменологічних виявів, категорійного і сутнісного наповнення поняття “толерантність” у рамках когнітивного підходу є підстави стверджувати, що: а) толерантність – це елемент свідомості, б) ця свідомість певним чином структурується, в) вихідними умовами структурування є неоднорідні і суперечливі соціально значущі об'єкти, що потребують окремого пояснення. Категорії, з допомогою яких можна описувати свідомість, – це передусім соціальні репрезентації, сценарії, самокатегорії, атрибуції, смислові установки, стан когнітивного дисонансу, стереотипи, ефекти соціальної перцепції. Звідси очевидно, що когнітивний компонент толерантності виявляється в умінні людини зрозуміти все те, що відбувається довкола, що мотивує й організує світобудову, охоплюючи й рефлексивну свідомість та діяльне мислення. Розуміння сприяє перебудові особистісних смислів й утворює вирішальний момент особистісного зростання та самоактуалізаційного розвитку особистості. Важливим при цьому є визнання складності, багатовимірності і нередукованого розмаїття оточення і власне інтерпретативної природи людських суджень про нього, а відтак – неможливості зведення найрізноманітніших поглядів до загальної істини

Таблиця 2

Методологічне обґрунтування психозмістових інваріантів осмислення толерантності

Форми внутрішньої організації науково-психологічного пізнання	Виміри розуміння толерантності				
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистісний простір
1. Як уявлення	1.1	2.1	3.1	4.1	5.1
2. Як ідеї	1.2	2.2	3.2	4.2	5.2
3. Як норми	1.3	2.3	3.3	4.3	5.3
4. Як цінність	1.4	2.4	3.4	4.5	5.4

і неодмінної множинності індивідуальних картин світу. Саме ці аспекти підкреслюються в Декларації принципів толерантності, коли говориться, що толерантність – це перш за все правильне розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів вияву людської індивідуальності [16].

Для визначення когнітивної складової толерантності нами була створена “Анкета повноти розуміння толерантності як психокультурного явища” за авторською методологічною схемою, що охоплює дві системи координат та концептуально задає двадцять психозмістових інваріантів осмислення толерантності як психокультурного явища (**табл. 2**).

З одного боку, очевидно, що толерантність – це психодуховне явище ціннісно-гуманістичного змісту, а тому слушно його розглядати в основних аналітичних вимірах – сутнісному, функціональному, структуровому, діяльнісно-видовому та особистісно-просторовому, з другого – вона належить до явищ міжлюдської взаємодії та внутрішньоособистої організації, причому винятково багатоаспектних і багатокомпонентних, серед системного набору яких є засадничими ті, що психологічно пояснюють четвертинну природу толерантності – як уявлення, як ідеї, як норми і як цінності.

Іншими словами, перш ніж створювати анкету, нами були методологічно обґрунтовані два виміри толерантності, що конкретизувалися у принципах рефлексивного розуміння її як психокультурного явища і наукового витлумачення як надскладної психоформи людського життя. Далі, на перетині двох базових критеріальних ознак, були одержані двадцять психозмістових інваріантів-складових толерантності, що у взаємодоповненні характеризували як значеннєвий формат

обсягу цього категорійного поняття, так і фіксували достатньо повний набір психологічних особливостей розвитку того складного явища, що описується цим поняттям. У підсумку поставлені в анкеті запитання дали змогу оцінити повноту знань студентів про толерантність як психологічний, соціальний та суто культурний феномен, виявити розуміння ними важливості толерантності у процесі ділової та неформальної взаємодії, у спектрі особистісних інтенцій і цінностей, принципів повсякденного спілкування, а також у контексті вдосконалення особистісних рис, за якими студентство схильне оцінювати навколишніх і насамкінець його уявлення про ступінь сформованості індивідуальної толерантності кожного.

На основі результатів аналізу відповідей студентів 1, 3 і 5 курсів нами виділені рівні когнітивної складової толерантності та одержані усереднені кількісні (у %) дані про них (**табл. 3**).

Отже, значна кількість студентів економічного профілю мають низький рівень розвитку когнітивного компонента: 70,0% першокурсників, 59,7% третьокурсників і 52,0% п'ятикурсників. І хоча студентська молодь виділяє окремі показники толерантності, однак у неї відсутнє цілісне уявлення про толерантність як важливу людську властивість. Для більшості відповідей характерне визначення толерантності через поняття “терпимість”, “терпіння”, “стриманість”, причому досить часто ці поняття змістовно ототожнюються. При виокремленні змістово-структурних ознак толерантності здебільшого мовиться також про терпимість, порозуміння і взаємодопомогу. Відтак студенти світоглядно сприймають толерантність як пасивну рису особистості. З нею часто пов'язують такі категорії, як доброзич-

*Усереднені результати анкетування повноти розуміння
майбутніми студентами-економістами ТНЕУ толерантності як психокультурного
явища (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009р., вибірка 208 осіб, у %)*

Рівні змістового розуміння толерантності	Кількість студентів за курсами (у %)		
	1 курс	3 курс	5 курс
1. Дуже низький	34,3	25,7	19,6
2. Низький	35,7	34,0	32,4
3. Середній	18,6	23,0	20,1
4. Достатньо високий	11,4	17,3	27,9
5. Високий	0,0	0,0	0,0

ливість, вихованість, повага, людяність, чесність, самовладання.

Із анкети також видно, що доброзичливість та терпимість для юні є одним із головних критеріїв оцінки навколишніх. Воднораз вони глибоко не розуміють, що толерантність значно ширше простої терпимості, адже вона охоплює свободу вибору і пов'язану з нею відповідальність, прагнення до особистої свободи у поєднанні з почуттям справедливості. Проте названі риси, як показує аналіз відповідей, студентами-економістами не рефлексуються. Це вказує на змістовно звужене, однобічне розуміння ними толерантності.

Те, що волелюбство, свобода вибору та відповідальність не пов'язуються студентами з толерантністю, підтверджує і той факт, що майже всі із опитаних не включили їх до списку рис толерантної особистості, а відтак і не віднесли до визначальних позицій у наборі критеріїв оцінки навколишніх. А це вказує на відсутність у них усвідомлення того, що вони самі можуть оцінюватися за даними критеріями. Лише їх окремі відповіді фіксують такі характеристики толерантності, як діалог, розширення свого життєвого досвіду, власна активна громадянська позиція. Крім того, досить часто толерантність молодь розглядає тільки у ставленні навколишніх до традицій та віросповідань, почасти вважаючи неможливим використання стратегії толерантної поведінки у своїй професійній діяльності, де причину вбачають у самій специфіці економічного повсякдення.

Під час тестування студентам пропонувалося також дати визначення толерантності через протилежні поняття, головню шляхом виділення його суттєвих та несуттєвих ознак

значень, або через спробу дати класифікацію видів толерантності. Однак наявних знань у них виявилось недостатньо для повноцінних відповідей.

Одержані первинні результати повноти розуміння студентами толерантності були статистично опрацьовані за розумінням її сутності, функцій, структури, видів та особистісного простору.

Усереднені дані організовані у вигляді порівняльних графіків (див. *рис. 2*), що вказує на наявність таких тенденцій: 1) істотно поглиблюються когнітивні осягнення студентами від першого до третього курсу функцій (на 10%), сутності (на 11,5%), видів (на 7,0%), структури (на 8,5%) та особистісного простору (на 8,5%) професійної толерантності, що фіксує факт стрибкоподібного розширення поля гуманно зорієнтованої свідомості і толерантно збагаченої самосвідомості за перші два роки навчання юнаків та дівчат у ВНЗ (усереднено на 8,9%), що спричинено як змістом освітньої діяльності і ділових взаєностосунків, так і самою атмосферою життєреалізування викладачів і студентів у часопросторі університету; 2) воднораз істотних зрушень у збагаченні когнітивних схем толерантності між третьокурсниками та п'ятикурсниками ВНЗ економічного профілю (див. *табл. 4*) не виявлено (сумарні показники кількісно майже рівні – 25,4% і 25,6%), що підтверджує відомий факт досягнення 19–20-річними особами близьких до індивідуально максимальних рівнів їхнього когнітивного розвитку, тобто засвідчує відсутність сензитивності аналізованого компонента толерантності на етапі ранньої зрілості (20–25 років, за Е. Еріксоном).

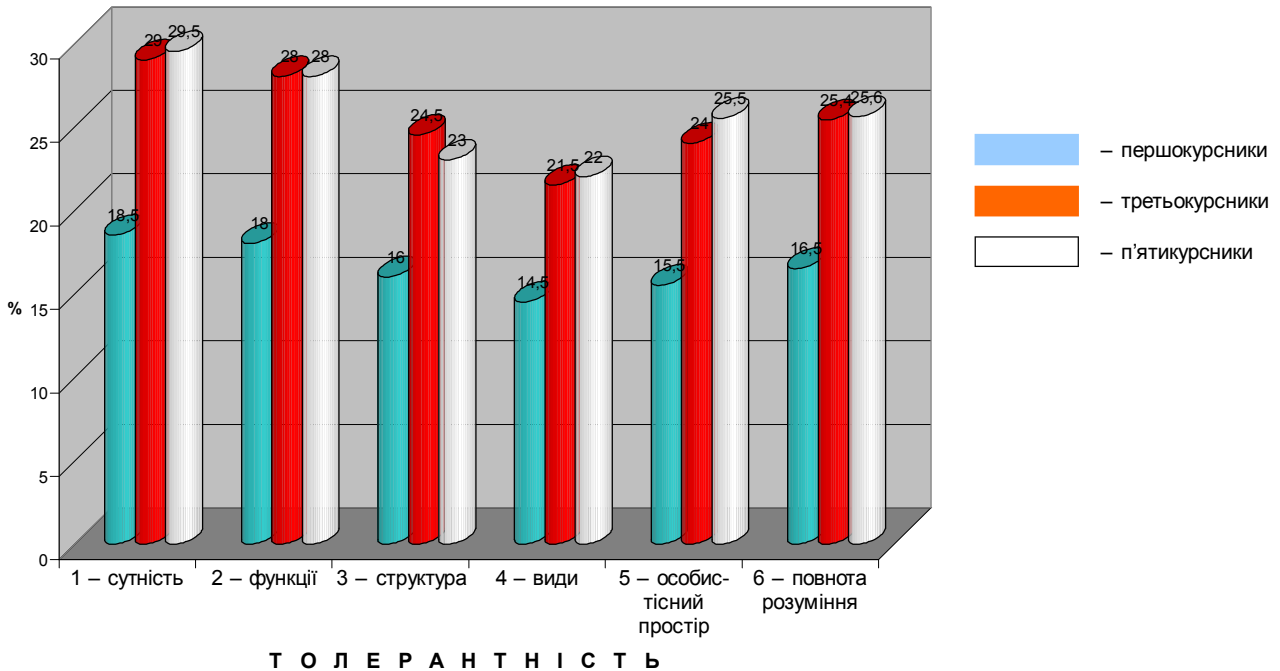

Рис. 2.

Усереднені результати психозмістових інваріантів осмислення студентами-економістами толерантності як психокультурного явища, одержані за авторською анкетю (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009р., вибірка 208 осіб, у %)

Таблиця 4

Таблиця зведених первинних результатів повноти осмислення майбутніми економістами психозмістових інваріантів толерантності як психокультурного явища, одержаних за авторською методикою (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009р., вибірка 208 осіб, у балах)

Курс	Аспекти психологічного пізнання толерантності					
	Сутність	Функції	Структура	Види	Особистісний простір	Повнота розуміння
1	3,7	3,6	3,2	2,9	3,1	16,5
2	5,8	5,6	4,9	4,3	4,8	25,4
3	5,9	5,6	4,6	4,4	5,1	25,6

2.3. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВИЙ КОМПОНЕНТ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Психоаналітичний напрямок уможливорює співвіднесення сутнісних характеристик толерантності з тими механізмами, котрі виникають як реакції подолання екстремальних ситуацій [29]. Ці реакції людина переживає як внутрішній конфлікт, як загрозу цілісності її особистості, як внутрішнє напруження. Завдяки таким реакціям відбувається пристосування особи до обставин, хоча суперечності, які при цьому виникають, не прийма-

ються, а на неусвідомленому рівні компенсуються. Йдеться про захисні механізми особистості і пов'язані з ними процеси – опір, витіснення, перенесення, невротичні прояви, утворення психологічних комплексів, які сутнісно вказують на той чи інший механізм формування толерантності або інтолерантності. Це передусім стосується таких механізмів захисту, як заперечення, проекція, ідентифікація, раціоналізація, стримування, витіснення, регресія. Крім цього, у ролі названих механізмів можуть використовуватися і будь-які активізовані психічні процеси, а також

діяльність [44]. Все зазначене дає підстави у рамках даного підходу ґрунтовно дослідити емоційно-вольовий компонент толерантності.

Поряд із психологічними захистами, котрі діють несвідомо, в ситуаціях психологічної загрози у людини активізуються цілком усвідомлені цілеспрямовані адаптивні дії, які називаються стратегіями оволодіння, копінг-стратегіями або стратегіями захисної поведінки [29]. Найбільш близькими до феноменології толерантності вважаються копінг-стратегії у процесуальній концепції Р. Лазаруса і С. Фолькмана: конфронтативний копінг (агресія, ворожість і готовність до ризику), пошук соціальної підтримки (набуття емоційного комфорту та інформації від інших), планування розв'язку проблеми (зміна ситуації, включаючи аналітичний підхід до здолання проблеми), самоконтроль (регулювання своїх почуттів та діянь), дистанціювання (когнітивні зусилля, що спрямовані на відокремлення від ситуації і зменшення її значущості), позитивна переоцінка (створення позитивного значення, фокусування на зростанні потенціалу власної особистості), прийняття відповідальності (визнання своєї ролі в проблемі), втеча-вигнання (мислення та поведінка, що підтримують утечу чи уникнення проблеми) [60].

Ще одним важливим напрямком теоретичного аналізу, який базується на психоаналітичному підході, є обговорення питання про толерантність як рису особистості в контексті поєднання соціального та біологічного у життєдіяльності людини. Рефлексуючи антагонізм цих сторін людського повсякдення, представники неофрейдизму, зокрема К. Хорні, описують механізми самовідчуження людини в міжособистісних стосунках, типологізуючи останні як рух-поступ “до людей”, “від людей” та “проти людей” [50]. Так, метою відносин, орієнтованих на людей, є бажання любові до себе, схвалення, захисту, тому всі інші цілі підпорядковуються прагненню заслужити цю любов. Такі люди зав'язують стосунки головно задля уникнення самотності, безпорадності і непотрібності. Однак за їхньою люб'язністю може ховатися приглушена потреба вести себе агресивно. Для даних стосунків характерне переконання: “Якщо я піду на поступку, то мене ніхто не зачепить”. Натомість система цінностей осіб, зорієнтованих “проти людей”, побудована на філософії “джунглів”: життя – це боротьба за існування, а тому для нього характерне домінування, ворожість, агресія,

експлуатація; звідси, власне, походить переконання: “У мене є влада, й відтак ніхто мене не зачепить”. Інша стратегія поведінки – спрямованість від людей – центрується на потребі в незалежності та недоторканості, тому це природно відвертає особистість від будь-якого прояву боротьби і пов'язана із зовнішньою байдужістю, що вказує на приховану самодостатність. Однак часто це виявляється у відсутності надійного способу пристосування особи до актуальних умов життя. Для цієї орієнтації характерне твердження: “Якщо я відсторонюся, то у мене буде все в порядку”.

Закріплення дій цих механізмів у вигляді особистісних рис, за К. Хорні, базується на почутті тривоги, котре примушує людину в процесі самореалізації прагнути до безпеки. Якщо вона не відчуває себе у безпеці в міжособистісних стосунках, то в неї формується базальна тривога, що спричинює актуалізаційну дію захисних стратегій та обмежує внутрішній простір самоорганізаційного вияву толерантності. Дослідниця виділяє 10 таких стратегій, називаючи їх невротичними потребами, серед яких головними є прагнення до влади, визнання громадськості, самодостатності і незалежності й т. ін. Цікаво, що невротики чинять опір тільки одній потребі, тоді як здоровій людині притаманна гнучкість, здатність змінювати стратегії залежно від життєвих обставин.

Протилежні ідеї толерантної людини наявні у Е. Фромма, який на протигагу їй ставить людину, котра керується бажанням втечі від свободи через механізми авторитаризму, деструктивності та конформності. Здоровий шлях полягає у набутті позитивної свободи завдяки спонтанній активності. Е. Фромм виокремлює дві форми встановлення взаємовідносин з іншими – продуктивну та непродуктивну, стверджуючи, що людина повинна прагнути до переважання продуктивних рис [45].

Водночас толерантність означає наявність певного простору, в межах якого люди взаємодіють без втрати почуття збереженості власного Я (Его-ідентичності). Саме ідентичність дозволяє усвідомлювати свою індивідуальність, автентичність, здатність самовизначатися, а тому є механізмом міжособистісної регуляції поведінки у процесі будь-якої соціальної взаємодії. Уподібнення до іншого, ототожнення себе з ним, запозичення важливих його характеристик, згода на контроль з його боку спрямовані на порозуміння, на кращу організацію спільної діяльності.

Е. Еріксон у концепції формування рис особистості як результату подолання криз розвитку, вживає поняття “психосоціальна ідентичність”, до змісту якого долучає розвиток Его та виділяє відповідні стадії онтогенезу людини. Кожна стадія характеризується зміною соціокультурних умов існування особистості, а відтак і кризою, тобто поворотним моментом у її житті, коли має місце втрата попередньої і водночас наявне формування нової ідентичності. При цьому людина або зберігає почуття безперервної самототожності, або та чи інша криза розвитку призводить до “втрати себе” і супроводжується розвитком відповідних, у тому числі толерантних чи інтолерантних, рис особистості. Імовірно, що у цьому випадку подібні риси можуть стати визначальними при виникненні в неї реакцій, ставлень і відносин інтолерантності або ауто толерантності. У будь-якому разі успішне подолання цих криз пов’язане із поступальним розвитком людини, досягненням певного рівня її психосоціальної зрілості. З усіх стадій життєвого циклу Е. Еріксон чи не найбільше значення приділяє саме Его-ідентичності, себто стадії, на якій відбувається усвідомлення особою самої себе (ототожнення себе з конкретними соціальними групами, із спектром виконання певних ролей). Якщо цього не відбувається, то виникає дифузія ідентичності, якій характерна відсутність зобов’язань [56]. Однак у певний період, який передуює входженню в активне творче життя, людина отримує можливість опинитися ніби поза системою певних ідентифікацій. Цей період Е. Еріксон назвав періодом мораторію, коли всі тотожності і неперервності, на які Его опиралось до цього, знову тією чи іншою мірою піддаються сумніву [56]. Мораторій уможливує уникнення автоматичного долучення особи до соціального довілля та здійснення нею свідомого вибору.

Отже, за Е. Еріксоном, ідентичність або психосоціальна тотожність – це міцно засвоєний образ себе у всьому багатстві ставлень особистості до оточення, почуття адекватності і стабільного володіння нею власним Я незалежно від змін його і ситуації, а також здатність ефективно вирішувати завдання, що виникають перед нею на кожному етапі життєвого розвитку. Відтак саме ідентичність – головний показник зрілої особистості як суспільної особи, а криза її Его-ідентичності – це психологічне випробування такої зрілості.

І людина, яка не здатна на подолання чергової кризи, не може бути толерантною, адже не сприймає саму себе. Крім цього, згідно з періодизацією Е. Еріксона, основна проблема сьомої стадії – середньої зрілості (26–64 роки) – це вибір між продуктивністю та інертністю. Продуктивність тут об’єктивується у турботі про людей, результатах та ідеях, до яких людина проявляє інтерес [57]. Якщо особі не вдається стати продуктивною, то вона переходить у стан самозахоплення, при якому основним предметом її турботи стають особисті потреби та зручності, що призводить, за Е. Еріксоном, до забобон, жорстокості. Таким чином, саме на цій стадії люди можуть піклуватися про інших, бути толерантними у ставленні до них. Для цього, власне, й потрібне формування продуктивного типу особистості.

Формування ідентичності передбачає різну ступінь активності суб’єкта. Так, Дж. Мід говорив про усвідомлену та неусвідомлену ідентичності [63]. Остання базується на неусвідомлено прийнятих нормах, звичках, формах поведінки і мислення, які людина отримує від групи, до якої належить. Її власна активність при цьому мінімальна. Натомість усвідомлена ідентичність виникає при наявності рефлексії, коли особа починає роздумувати про себе, про своє життя, вибрані цілі та цінності.

Розвиненість ідентичності як психічної функції породжує, на думку О. О. Стрельцової, такі риси особистості, як вольову цілеспрямованість у професійній діяльності, усвідомлену відданість корпоративним цінностям й одночасно критичне ставлення до них, якщо вони не співвідносяться із моральними принципами самої особистості [39]. У підсумку в контексті впливу на розвиток корпоративних цінностей і культури загалом зазначена функція уможливує розширення поля переконання шляхом ґрунтовного поінформування міжособистісної взаємодії. Натомість її недостатня реалізація, з одного боку, вияв конформізму в професійній діяльності, з іншого – блокує професійну компетентність, яку Е. Еріксон розуміє як упевненість. Вона ж і є запорукою власної успішності та корисності, ефективності взаємин у комунікативному просторі [57].

Не менш важливим для дослідження емоційно-вольового компонента толерантності є теоретичний аналіз засобів саморегуляції особистості в умовах фрустрації, а відтак і дії такого психологічного механізму, як терпіння, котрий лежить в основі толерантності. Його

суть полягає у стримуванні імпульсивних станів та актів, котрі у певній наступності психічних процесів, властивостей і рис забезпечують функціонування більш складної системи – вчинкового самореалізування особистості. Очевидно, що в основі терпіння закладені такі вольові риси, як витримка, самовладання і самоконтроль. Витримка повно актуалізується при переході від внутрішнього рішення до ситуативної дії, коли негайна реалізація плану є недоцільною; пригальмовує вплив несвоєчасних імпульсів, які заважають успішно просуватися до мети [18]. Коли наявна потреба посилити провідний мотив або заставити себе виконувати прийняте рішення, незважаючи на відволікаючі імпульси, такі як страх, лінь, конкуруючий інтерес, тривожність, або ж приховати зовнішні ознаки внутрішнього напруження, то витримку істотно посилює самовладання, як ще одна вольова риса особистості. Воно дає змогу не тільки затримати енергетичну розрядку, а й перерозподілити енергію між кількома імпульсами і діями. Якщо у витримці головне – стримуючий фактор, то у самовладанні – перерозподільний, котрий фіксує той факт, що на початковому етапі має місце зверхність вищих мотивів над нижчими, загальних принципів над нетривалими пориваннями, а на етапі виконання задачі особа дотримується потрібного для успішного досягнення мети самообмеження. Так, власне, зароджується толерантність як внутрішньо інтегральне явище.

Витримка і самовладання впливають на становлення самоконтролю. У взаємодоповненні вони регулюють усі сфери психічного життя людини, створюючи підґрунтя для формоутворення толерантності в контексті її буденної поведінки. Причому терпіння як психологічний механізм понижує поріг чутливості особи до несприятливих факторів, згодом розвивається у терпеливість як тривале підтримування вольового зусилля, як силу проти себе, як спеціальну витримку та ін. Є. П. Ільїн пише про витримку як про особистісну рису, котра допомагає людині без стресів переносити страждання, душевні муки, життєві негаразди [19]. Загалом основою формування терпеливості як складової толерантності є емоційна стійкість, досліджена Л. М. Аболіним [1], О. А. Сиротінін [37], О. А. Черниковою [53], П. Б. Зільберманом [17], у роботах яких вона проаналізована як: а) властивість, риса та психологічна особливість, котра характеризує

темперамент; б) властивість особистості, яка сприяє успішному здійсненню діяльності і характеризується не зменшенням, а збільшенням працездатності в емоційній ситуації; в) несприйнятливості нервовою системою травмуючих вражень; г) константності моторних та психічних функцій; д) ступінь вольового володіння надлишковим емоційним збудженням; е) стійкість емоцій, ефективно поміркована стабільність, відсутність схильності до частой зміни інтенсивних негативних емоцій; є) надійність у виконанні складних завдань; ж) оптимальність поєднання емоційних, мотиваційних, інтелектуальних, вольових та вчинкових особливостей. У ролі окремої складової емоційного компонента може бути названий особливий вид емоційної стійкості – *афективна толерантність*, суть якої полягає в здатності справлятися з емоційним напруженням, терпимо ставитися до хворобливих переживань, не пригнічуючи і не деформуючи їх. Вочевидь ця толерантність включає цілу сув'язь ресурсів і дій, які уможливають усвідомлене переживання емоцій, і відтак дозволяють особі комфортно почуватися, піднесено переживаючи їх.

Розглядаючи емоційну стійкість у контексті особистісної толерантності, автори, поряд із емоційним компонентом, виділяють також вольовий (П. Б. Зільберман, О. А. Сиротін), котрий розуміється як здатність контролювати та стримувати перебіг емоційних станів, забезпечуючи тим самим успішне виконання діяльності. Запропоновано також долучити до структури емоційної стійкості спроможність суб'єкта мобілізувати можливості свого організму для подолання негативних емоційних реакцій і станів та для трансформування їх у нову рису, яка отримала назву емоційно-вольової стійкості, котра винятково важлива для внутрішнього підґрунтя толерантності.

Далі розглянемо *прийняття* як провідний психологічний механізм становлення толерантності. Його суть полягає у задіянні іншого до індивідуального простору особистості шляхом розуміння, емпатії, асертивності. Так, здатність до прийняття – це завжди така вагома особливість, котра визначає досконалість особистості: остання є більш зрілою, чим більше здатна приймати інших такими, які вони є насправді, поважати їх своєрідність і право бути собою. В актуалізації цієї спроможності допомагає розуміння, котре поза процесом особистісного осмислення може підштовхнути людину до відсторонення, до

Таблиця 5

Усереднені результати дослідження емоційно-вольового компонента за низкою шкал, одержаних за Каліфорнійським та Фрайбурзьким опитувальниками і розмежованих за рівнями розвитку особистісних рис (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 року, вибірка – 208 осіб, у %)

Рівні розвитку особистісних рис	Шкали (навчальний рік)																	
	Самооцінка			Самоприйняття			Емпатія			Врівноваженість			Емоційна стійкість			Психологічна спрямованість		
	1	3	5	1	3	5	1	3	5	1	3	5	1	3	5	1	3	5
Дуже низький	0	0,5	0	1,5	1,2	0	6,9	3,4	2,0	3,1	4,8	1,7	3,4	4,0	1,7	7,0	6,2	4,9
Низький	2,4	9,2	6,0	40,3	37,9	29,6	51,6	44,4	35,1	27,9	26,5	21,3	38,1	32,7	29,7	49,5	46,7	39,2
Середній	31,2	40,1	50,3	37,4	35,0	35,7	34,1	38,4	41,9	43,8	42,9	48,3	33,0	36,2	37,1	31,7	31,8	37,3
Високий	52,9	44,8	38,6	16,6	18,8	23,2	7,2	12,3	16,8	19,3	20,1	22,3	18,7	19,0	19,5	11,4	13,0	14,5
Дуже високий	14,2	3,4	5,1	4,2	7,1	11,5	0,2	1,5	4,2	5,9	5,7	6,4	6,8	7,1	9,2	0,4	2,3	4,1

зайняття твердої, спокійної і впевненої, авторитетної позиції позазнаходження [13], тому основу повноцінного прийняття становить співпереживання, “співчутливе розуміння” [13], емоційно-інтуїтивне самоосягнення нею власного внутрішнього світу.

Отже, у становленні толерантності емпатія відіграє особливу роль як індивідуально-психологічна особливість, що характеризує здатність людини до співпереживання й співчуття [26]. До того ж, на думку З. Фрейда, вона сприяє встановленню відповідного ставлення до акту сприйняття психічних станів. Так, окремий механізм емоційного задіяння людини до переживань іншої змушує навіть у первісному акті сприймати будь-які емоції, відчувати певні переживання і, за Е. Фроммом, є умовою виникнення повноцінних інтерперсональних взаємостосунків з дотриманням вимог психологічної рівноправності та самореалізації. У цьому логіко-змістовому контексті перебігу внутрішнього пізнання виняткової значущості набуває асертивність, яка головно виконує три функції: а) надає впевненості у собі і формує готовність приймати відповідальність за свої дії; б) реалізує конструктивний підхід до розв’язання проблем; в) удовольняє бажання не порушувати моральні права іншої людини. Іншими словами, асертивність – це здатність оптимально реагувати на критику й вміння рішуче говорити собі та іншим “ні”, якщо цього вимагає ситуація.

Однак й емпатійний спосіб взаємодії має декілька особливостей. Він передбачає входження в індивідуальний світ іншого і перебування там “як удома”. Він охоплює постійну

чутливість до переживань іншого. Бути іншим таким чином означає залишити в стороні на деякий час свої погляди та цінності, щоби вийти у світ іншого без упередження. Здійснити це можуть тільки ті люди, котрі почувають себе достатньо безпечно у певному сенсі: вони знають, що не загублять себе у місцями дивному, незвичному світі іншого, і що при бажанні зможуть успішно повернутися у свій.

Воднораз толерантність пов’язана з конгруентністю докільця, а інтолерантність – із наявністю в людини глибокого внутрішнього конфлікту, спричиненого цим докільцем. У цьому аналітичному розрізі толерантність – це складна система психологічних механізмів взаємодії людини з оточенням, що дозволяє їй одночасно зберегти свою цілісність і змінюватися відповідно до чинних вимог, збалансовує психологічну стійкість і мінливість, охоплює різноспрямовані захисні механізми особистості, копінг-стратегії, акти самовідчуження і забезпечення психологічної ідентичності. Відтак емоційно-вольовий компонент толерантності передусім полягає в умінні переборювати дратівливість, демонструвати витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію, а при роботі над собою сутнісно виявляється в емпатії, любові, інтересі та повазі до інших.

Для дослідження емоційно-вольового компонента толерантності майбутніх економістів нами використані Фрайбурзький особистісний опитувальник, Каліфорнійський особистісний опитувальник, тест-опитувальник вольового самоконтролю Ейдмана. Емпіричні дані, отримані за другим опитувальником, зведені у таблицю (табл. 5).

Аналізуючи результати, отримані при вивченні самооцінки, відмітимо, що для більшості студентів-економістів характерна дещо завищена самооцінка, хоча її динаміка трохи спадає від першого (52,9%) до третього (44, 8%) і далі до п'ятого курсу (38,6%). Водночас істотно зменшується від курсу до курсу усереднена кількість осіб із дуже високою самооцінкою (відповідно – 13,5%, 3,4% і 5,1%), що сукупно вказує на тенденцію до більшої реалістичності майбутніх економістів в оцінці себе як професіоналів та особистостей. А це означає, передусім зважаючи на збільшення середніх значень за роками навчання у ВНЗ (від 31,2% у першокурсників до 42,1% у третьокурсників і аж до 50,5% у п'ятикурсників), що у кожного другого випускника університету економічного профілю має місце адекватно-оптимальна самостійна оцінка, а відтак і найзмістовніший рівень розвитку емоційно-вольового компонента толерантності, хоча зрозуміло, що ця завищена самооцінка відіграє не менш дієву мотиваційно-стимулювальну роль у збагаченні професійної толерантності студентів за роки навчання у ВНЗ. Оскільки доведено, що висока самооцінка прирівнюється до високої саморегуляції особистості та призводить до її ефективного соціального функціонування і корелює з високим рівнем розвитку персональної толерантності, то у цьому разі самооцінка діє як фактор мобілізації особою власних внутрішніх сил, реалізації нею свого творчого потенціалу, сприяє в майбутньому досягненню професійних успіхів і службових вершин. Люди з низькою самооцінкою працюють менш ефективно у стресових ситуаціях і при невдачах неповною мірою реалізують свій потенціал, часто відчують труднощі в міжособистісних контактах, а тому і досягають меншого у соціальному контексті, ніж ті, у кого самооцінка адекватна або дещо завищена, що сприяє найкращому самоформуванню толерантності. Незважаючи на високий відсоток обстежуваних із середньою та високою самооцінкою (відповідно від курсу до курсу – 84,1%, 86,9% і 88,9%), відмітимо, що часто студенти при поясненні причин, чому вони відносять себе до вибраного ними рівня, відчували труднощі при відповідях або обходилися загальними фразами, такими як: “маю вдачу батька”, “такий характер”, “так мене виховали”, “такий з народження” та ін. Це підтверджує факт відсутності належної рефлексії, некритичного ставлення до себе. Лише

окремі відповіді можна розцінювати як спробу обґрунтувати свою позицію (наприклад: “завичай я неконфліктний, але бувають моменти, що можу бути впертим і наполегливим”, “я добре розумію інших, їх настрої і бажання чи небажання зі мною спілкуватися, хоча вони про це прямо не говорять” і т. ін.).

Дані, отримані при вивченні самоприйняття, показують, що для більшості студентів переважаним є низький та середній рівні цього показника: у першокурсників – 77,7%, у третьокурсників – 72,9%, у п'ятикурсників – 65,3%. Дуже низький і низький показники (відповідно – 41,8%, 39,1% і 29,6%) свідчать про схильність до конвенційних форм поведінки, конформізму і спокійності, про невпевненість у найближчому довіллі, сумнівах у власних можливостях і здібностях. Натомість середній й особливо високий рівень розвитку самоприйняття студентами-економістами як особистісної риси вказують на прийняття ними окремих своїх сторін, на те, що вони стали на шлях самоактуалізації (за А. Маслоу). Причому важливо підкреслити те, що від першого до п'ятого курсу істотно зростає усереднений відсоток кількості осіб як з високим рівнем самоприйняття (відповідно – 16,6%, 18,8% і 23,2%), так і з дуже високим (4,2%, 7,1% і 11,5%). А це означає, що більше третини випускників ВНЗ економічного профілю психологічно готові до повсякденної толерантної поведінки, обрали стратегію самовдосконалення у життєреалізуванні.

Дуже низький і низький рівні розвитку емпатії, що мають тенденцію до явного усередненого зменшення від першого до третього і п'ятого курсів (58,5%, 47,8% і 37,8%) однозначно демонструють те, що більшість студентів, котрі обрали економічний фах, не намагаються зрозуміти інших, не відгукуються на їхні потреби та почуття повною мірою, а відтак недостатньо розвиненою є їхня толерантність, особливо в її емоційному та вольовому психозмістовому наповненні. Для них природно часто характерна відсутність уваги до бажань і потреб інших, неемоційність взаємостосунків, прагматичність у різних контекстах життєздійснення. Ради об'єктивності треба зазначити, що часопростір ВНЗ (принаймні Тернопільського національного економічного університету) з кожним роком навчання планомірно формує вищі рівні як професійного, так і суто особистісного співпереживання юнацтва і молоді. Цей факт емпірично підтверджують

дані: на тлі явного зменшення низьких рівнів розвитку емпатійності майбутніх економістів від першого до п'ятого курсів має місце збільшення кількості осіб із середнім рівнем (від 34,1% у першокурсників, до 38,4% у третьокурсників і до 41,9% п'ятикурсників) й особливо із високим і дуже високим (відповідно – 7,4%, 13,8% і 21,0%).

Натомість рівень розвитку врівноваженості у майбутніх економістів знаходиться на середній позиції (відповідно – 43,8%, 42,9% і 48,3%), тоді як низькі і високі показники сформованості цієї особистісної риси майже рівнозначні із тенденцією переважання перших і третіх курсів та домінування других у п'ятикурсників (відповідно – 32,0%, 31,3% і 23,0% проти 25,2%, 25,8% і 28,7%). А це більше вказує на їх низьку стійкість до стресу, слабку захищеність перед стресогенними факторами й одночасно здебільшого нестійку, ситуаційно змінну, толерантність.

Результати дослідження емоційної стійкості за шкалою “самовладання” показують, що для студентів-економістів переважно характерні середній (33,0%, 36,2% і 37,1%) та низький і дуже низький (41,5%, 36,7% і 34,2%) рівні наявності даної якості у психологічній організації особистості порівняно із високим та дуже високим (25,5%, 27,1% і 28,7%). Отож більшість майбутніх економістів емоційно нестійкі і погано володіють собою у різних життєвих, у тому числі й навчальних, ситуаціях, що закономірно дестабілізує самотолерантність, спричинює ситуативні моменти втрати терпимості до навколишніх. Внутрішній неспокій, невпевненість у собі створюють страх перед невідомістю, знижують готовність до сприйняття нового, неочікуваного. Дуже часто це вказує на схильність до афективної (здебільшого агресивної) реакції.

Водночас обнадійливим є той факт, що від першого до п'ятого курсу мають місце істотні позитивні зміни в емоційній стійкості майбутніх економістів. Так, істотно зменшується усереднений відсоток тих, кому притаманний їй низький рівень розвитку (на 7,2%), натомість збільшується кількість тих, хто має середній (на 4,1%) та високий і дуже високий (на 3,2%). А це вказує, хоча й на повільне, проте реально наявне оволодіння майже кожним студентом умінням володіти собою у різних ситуаціях проблемного сьогодення. Притаманний їм внутрішній спокій, упевненість у собі звільняють від страху перед невідомістю, підви-

щують готовність до сприйняття нового, неочікуваного і, як правило, поєднуються зі свободою поглядів, тенденцією до новаторства і радикалізму. На негативному полюсі даної шкали, на жаль, залишаються властивими чималій групі студентства спонтанність, імпульсивність у парадоксальному, на перший погляд, поєднанні з образливістю і перевагою традиційних поглядів, що відгороджує їх від інтенсивних переживань і внутрішніх конфліктів, сприяє саморозкутості з домінуванням розслабленого настрою.

Схематично, а відтак і тенденційно, ситуація повторюється у більш чітких емпіричних визначеннях при аналізі результатів за шкалою “психологічна спрямованість”. Так, у майбутніх економістів істотно переважають усереднені низькі та дуже низькі показники (56,5%, 52,9% і 44,1%) за цією шкалою. Це означає, що більшість студентів мало сприйнятливі у ставленні до навколишніх, що закономірно блокує формовив у них самобутніх гештальтів толерантності. Водночас оптимізму додає той факт, що загальна картина наявності емоційно-вольового компонента змінюється позитивно: кількість осіб з низьким і дуже низьким рівнями психологічної спрямованості на порозуміння зменшується від першого до п'ятого курсу (усереднено на 12,4%), тоді як середнього і низького та дуже низького зростає (відповідно на 5,5% і на 6,8%).

Досить інформативною вже на етапі пілотно-го дослідження виявилася методика вольового самоконтролю Ейдмана, що дає змогу визначити повноту наявності вольової складової толерантності за двома шкалами – “самовладання” та “наполегливість” й обчислювати відповідний індекс самоконтролю. Оскільки в науковій літературі відсутні норми до цієї методики, то нами здійснені відповідні процедури, що уможливили одержання класифікаційних показників за вищезазначеними шкалами. Усереднені результати дослідження вольового самоконтролю студентів ВНЗ економічного профілю подані у **табл. 6**.

Самовладання майбутніх економістів як особистісна риса має незначну тенденцію до поліпшення, тобто до сталого формування, від першого курсу до п'ятого на тлі переважання усереднених значень. Це корелює із показниками шкали “емоційна стійкість” Фрайбурзького особистісного опитувальника.

Шкала “наполегливість” характеризує фактично силу намірів особи – її прагнення до

Таблиця 6

Усреднені результати дослідження вольового самоконтролю студентів 1, 3 і 5 курсів ТНЕУ, одержані за методикою Ейдмана (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 року, вибірка – 208 осіб, у %)

Рівень вольового самоконтролю	Самовладання			Наполегливість			Індекс ВСК		
	1	3	5	1	3	5	1	3	5
Дуже високий	8,6	11,4	10,2	14,3	12,2	15,5	7,1	5,7	10,3
Високий	28,5	17,1	19,4	17,1	22,3	24,2	15,7	17,1	18,0
Середній	39,0	37,2	36,4	45,6	42,9	40,4	38,5	43,7	47,5
Низький	14,3	25,7	26,3	17,6	16,9	15,4	30,3	22,9	20,4
Дуже низький	9,6	8,6	7,7	5,4	5,7	4,1	8,4	6,6	3,8

завершення початої справи. На позитивному полюсі – діяльні, працездатні люди, котрих мобілізують перепони на шляху до мети, не відволікають альтернативи та спокуси, головна їх надцінність – розпочата справа (від першого до п'ятого курсів відповідно – 31,4%, 34,5% і 39,7%). Таким студентам властиві повага до соціальних норм (совіслівість) і прагнення повністю підпорядкувати їм свою поведінку. Натомість низькі значення за цією шкалою вказують на підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність, спричиняють непослідовність (відповідно – 23,0%, 22,6% і 19,5%). Знижений фон активності і працездатності компенсується у таких осіб підвищеною чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм.

Високі бали за опитувальником ВСК характерні для осіб емоційно зрілих, активних, незалежних, самостійних (відповідно – 22,8%, 22,8% і 28,3%). Їх відрізняє спокійність, упевненість у собі, відповідальність, наполегливість намірів, реалістичність поглядів, розвинуте почуття внутрішнього обов'язку. Крім того, вони здебільшого добре рефлексують власні мотиви, планомірно реалізують свої наміри, вміють розподіляти власні зусилля, здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально позитивною спрямованістю. В окремих випадках можливе зростання внутрішнього напруження, пов'язаного із прагненням проконтролювати кожний нюанс своєї поведінки і хвилюванням з приводу бодай найменшої імовірної спонтанності. Закономірно, що низькі бали спостерігаються у людей почуттєвих, емоційно нестійких, ранимих, невпевнених у собі (38,7%, 29,5% і 24,2%). Їхня рефлексивність також невисока, а загальний фон активності – понижений, тому

їм притаманні імпульсивність і нестійкість намірів, що, безперечно, проблематично впливає на становлення професійної толерантності.

Таким чином, для студентів-економістів тенденційно характерний низький рівень розвитку емоційно-вольового компонента толерантності. Це вказує на нездатність приймати себе, справлятися із власними емоціями, переживаннями, а також на неспроможність адекватно розуміти почуття інших людей. Усе це спричиняє труднощі встановлення контактів у професійному довір'ї та повсякденному середовищі.

2.4. КОНАТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ТОЛЕРАНТНОСТІ

При обговоренні питань толерантності у форматі концепцій, що розроблені з позицій бігевіористичного підходу, психології поведінки, предметом теоретичного аналізу науковців є цілісний поведінковий акт формовияву толерантності, тобто її: 1) внутрішні (потреби, мотиви, цілі) і зовнішні (фактори, стимули, причини) джерела; 2) процесні характеристики, які постають у стратегіях, технологіях, тактиках, техніках, прийомах, ознаках виникнення і розвитку толерантності; 3) результати та їх вплив на оточення чи конкретне довір'ї.

До внутрішніх причин, які сприяють виникненню інтолерантних реакцій, здебільшого відносять ті, що є власне причинами неврозів. Це, перш за все, особистісна тривожність і страх. Дж. Вольпе виокремлює так звані соціальні страхи, тобто боягузливість відповідних об'єктів і ситуацій соціальної взаємодії. Серед таких страхів, які досить часто зустрічаються, наявні: а) страх критики; б) страх бути відкинутим; в) страх опинитися у центрі уваги; г) страх видатися неповноцінним; д) страх перед керівництвом; е) страх нових ситуацій;

є) страх пред'являти претензії; ж) страх не вміти відмовити у вимозі; з) страх сказати "ні" [41]. Для їх лікування дослідник пропонує використовувати так званий принцип реципрокного гальмування, тобто зменшення однієї реакції під дією іншої, альтернативної. Так, в експерименті були використані саме такі реакції; їх суть полягала в напористому обстоюванні обстежуваним своїх інтересів і прав. Очікувалося, що у підсумку він переборе свій страх і стане більш упевненим. Однак, замість очікуваної впевненості, були зафіксовані інші альтернативні реакції, такі як соціальна злість та агресивна поведінка.

У такий спосіб Дж. Вольпе експериментальним шляхом виявив важливу закономірність результативного прояву толерантності-інтолерантності і технологій психологічного впливу на них з метою їхньої корекції. В найзагальнішому вигляді її можна сформулювати так: жорсткі методи боротьби з інтолерантністю не призводять до виникнення толерантності, але можуть дати зовсім протилежні результати.

І все ж визначити рамкові умови дії даних закономірностей науковцям не вдається. Так, Г. Бардієр вважає, що дана схема працює і тоді, коли аверсивні стимули виходять не від людей, котрі виступають у ролі соціальних об'єктів, а від самої ситуації взаємодії, впливати на яку неможливо. Вона доходить висновку, що ефект соціальної реципрокності інтолерантності можливий лише за суб'єкт-об'єктної взаємодії, а не за суб'єкт-суб'єктної. Щодо об'єкт-об'єктних взаємин (наприклад, покупець і продавець, відвідувач і бюрократ, громадянин і представник влади тощо), то цей випадок може відноситися до двох попередніх. Якщо ситуація діагностується як суто толерантна (наприклад, дипломати), або ж однозначно інтолерантна (воюючі солдати), то ефект соціальної реципрокності не діє, об'єкт-об'єктні контактування зберігаються і чітко відповідають вимогам ситуації. У цьому разі мовиться про "вимушену" або "виправдану" толерантність-інтолерантність.

Зовнішні причини толерантності-інтолерантності, згідно з теорією оперантного зумовлення Б. Ф. Скінера, пов'язані з підкріпленнями основних соціальних потреб людини – в задіянні, контролі, любові. В цьому аспекті можливі такі види підкріплень: матеріальні (гроші, солодощі, квіти, подарунки); соціальні (похвала, уважне слухання, усмішка, підкреслення статусу партнера); поведінкові (можливість

після цільової поведінки зайнятися тим, що приносить задоволення) і символічні (знаки приємних подій – перемоги, виграшу, збагачення). Стосовно негативних підкріплень – штрафів та покарань, то, за теорією Скінера, це менш ефективний і надійний метод, ніж використання позитивних цілеспрямованих диференційованих підсилень. Вважається, що покарання не приводить до повного зникнення небажаної поведінки, а лишень до пори до часу пригнічує її. Якщо ж вірогідність отримати покарання щезне, то небажана поведінка буде виникати знову і знову, особливо тоді, коли вона випадково отримає певну підтримку чи схвалення.

Обґрунтовує фактори толерантності-інтолерантності мультимодальна модель інтерпретації поведінки людини BASIS ID Арнольда Лазаруса, що фіксує базові змінні-складові всього психічного життя людини. Примітно те, що складові діють у різній послідовності, що і виявляється в індивідуально-психологічних особливостях. Однак повноцінне оволодіння соціальною ситуацією вимагає від неї задіяння всіх її параметрів або, принаймні, максимальної їх кількості. Якщо ж це не відбувається, то її поведінковий репертуар звужується і спостерігається дефіцит поведінки – у неї виникають проблеми у соціальному повсякденні, вона нездатна адекватно сприймати світ, тобто толерантно ставитися чи то до оточення, чи то до себе.

Загалом поведінковий вимір толерантності становить найочевиднішу частину "айсберга толерантності" і традиційно привертає особливу увагу як при її діагностиці, так і при навчанні їй. До поведінкової толерантності відноситься велика кількість конкретних умінь та здібностей, серед яких найважливішими є: 1) здатність до толерантного висловлювання та обстоювання власної позиції як точки зору чи погляду (Я-висловлювання та інші комунікативні техніки); 2) готовність толерантно ставитися до висловлювань інших людей (уважне слухання і сприйняття думок та оцінок навколишніх, прийняття їх поглядів, котрі, безперечно, мають право на існування незалежно від ступеня відмінності від власних); 3) спроможність до продуктивної взаємодії і вміння домовлятися (узгоджувати позиції, досягати компромісу та консенсусу); 4) толерантна поведінка в напружених та ексквизитних ситуаціях (за несхожості світовідчуттів, думок та оцінок тощо). Останнє потребує окремого висвітлення, оскільки саме такі

граничні ситуації значущих зустрічей з іншими – лакмусовий папірець для толерантності. Методологічною основою для дослідження і розвитку цих аспектів толерантності є концепція конфліктної компетентності Б. І. Хасана [див. 48].

В теоретико-емпіричному форматі бігевіористичного підходу, як відомо, знаходяться як метод соціально-психологічного тренінгу, так і технології безпосереднього розвитку толерантності. Скажімо, відносно недавнім досягненням світової тренінгової практики є використання методики розвитку здатності до прийняття розмаїтості та задіяння (D&I – Diversity & Inclusion). Її сутнісне наповнення пов'язане із формуванням стратегії, яка дозволяє людям з різним життєвим багажем працювати разом і спільно зреалізовувати цілі організації. Отож, названа тренінгова методика застосовується переважно в контексті організаційного розвитку, коли метою її впровадження є сприяння більш повному і найкращому розкриттю потенціалу людей в оргструктурах, а саме формування цілої низки вмінь і навичок, зокрема таких, як здатність до прийняття домагань у діяльності менеджера, профілактика сексуальних домагань, усвідомлення проблем людей з відхиленнями, розуміння відмінностей між поколіннями, врегулювання ціннісних конфліктів, проведення міжкультурних переговорів, побудова сприятливих взаємостосунків, урахування впливу культури на поведінку і стиль роботи, розуміння мотивації, переживань і мислесхем співробітників. Основний прийом, який тут використовується, спрямований на розвиток поваги до індивідуальних відмінностей та непересічних психологічних особливостей кожного працівника.

Вочевидь міжособистісні стосунки тільки тоді будуть продуктивними, коли людина може не тільки змінювати свою поведінку залежно від конкретної ситуації, а й має чітко визначену життєву позицію, конструктивну стратегію вчинкових діянь. Таким чином толерантність залежатиме від вибраної життєвої перспективи, реальної стратегії поведінки, котра природно є важливим показником актуалізаційної присутності “тут-тепер-повно” поведінкового компонента. У цьому сенсі зазначене становить нагальну потребу людини організувати своє життя так, щоби воно було оптимально ефективним з позиції її індивідуального світобачення.

Різні типології життєвих стратегій, опрацьовані у соціально-психологічних теоріях,

виявляють якісно різні способи життєтворення особистості. Передусім мовиться про п'ять типів соціального характеру, виокремлених Е. Фроммом, з яких чотири є непродуктивними (рецептивний, експлуатуючий, накопичувальний, ринковий) і лише п'ятий – продуктивний [45]. Причому соціальний тип постає як набір форм встановлення стосунків з іншими, які результативно відображають взаємодії екзистенційних потреб і конкретного соціального контексту. Важливо те, що непродуктивні типи відносин згубно впливають на психічне здоров'я і розвиток особистості, адже вона завжди стоїть перед вибором – “мати” чи “бути”, тобто якомога більше мати, чи все ж розвивати у собі всі закладені природою здібності, наявний потенціал [46]. І тільки продуктивний тип вирізняється ідеальним здоров'ям, заощадливим ставленням до світу, гуманізмом до себе та навколишніх.

Теоретичної уваги заслуговують життєві стилі, обґрунтовані А. Адлером, – керівний, отримувальний, уникаючий і соціально корисний. Кожен з них є індивідуальним способом пристосування до життя і до соціальних взаємин, виявляється в установках та реальній повсякденній поведінці особистості. Водночас любов, дружба і робота – це основні життєві завдання, які кожна людина прагне вирішити. Вони визначені умовами квітального існування громадянського загалу і дозволяють підтримувати та розвивати перебіг життєвого процесу у тому окултуреному довір'ї, в якому перебуває конкретна особа. Пристосовуючись до середовища і змінюючи найближче довір'я, вона так чи інакше реалізує вроджене прагнення до вищості та досконалості. Будучи неясним і в основному несвідомим на початку свого формування, з часом назване прагнення стає джерелом мотивації, силою, котра організовує життя та надає йому сенсу, а відтак і його фундаментальним мотивом. Звичайно, воно може приймати як позитивне, конструктивне спрямування, так і негативне, деконструктивне, а тому мати як позитивні, так і негативні наслідки. Якщо назване прагнення охоплює суспільні турботи і зацікавленість у благополуччі інших, то закономірно розвиватиметься в конструктивному і психологічно здоровому напрямку. Такий життєвий стиль і є соціально корисним, за якого людина турбується про інших, виявляє несфальшовану повсякденну толерантність. І навпаки, якщо прагнення до вищості та досконалості при-

зводить до самозвеличення, реалізації суто егоїстичних цілей, а відтак переважання над іншими та пригнічення їх, то такий життєвий стиль матиме деконструктивний характер, а відтак супроводжуватиметься жорстокістю, брехнею і, врешті, інтолерантністю [3].

На продовження вищезазначеного науковці слушно виділяють дві групи життєвих стратегій, які базуються на перевазі внутрішніх або зовнішніх прагнень. Останні, залежачи від інших, базуються на таких цінностях, як матеріальне благополуччя, соціальне визнання та фізична привабливість; перші спрямовані на цінності особистісного зростання, здоровий спосіб життя, любов, прив'язаність, служіння суспільству і нації. Люди, котрі зорієнтовані на зовнішні вартості, переважно мають низькі показники актуального психічного здоров'я.

Примітно те, що стратегії поведінки співзалежні з типами адаптаційних процесів, які розглядаються у теорії соціальної адаптації: а) мовиться про тип, для якого характерне переважання активного впливу на соціальне оточення, і б) про тип, що визначається пасивним конформним прийняттям цілей та ціннісних орієнтацій групи. А. А. Реан пояснює, що другий не можна назвати винятково пасивним, адже він також активний, хоча й спрямований "усередину" [32].

К.О. Абульханова-Славська, досліджуючи питання типології життєвих подій, відмічає, що принциповою стороною життєвої стратегії є співвіднесення типу особистості із способом життя і виділяє два критерії життєвих стратегій: внутрішній – активність особистості у побудові власного життя, та зовнішній – об'єктивні вимоги соціальної реальності. Оскільки активність пронизує всі сфери життя і виявляється як здатність до оптимального балансу між бажаним і потрібним, то дослідниця також слушно розмежовує всі стратегії на два загальних типи – активні та пасивні [див. детально 2]. Крім того, вона вказує на те, що реакцією на фрустрацію можуть бути конформний або змішаний типи поведінки, адже різні типи людей по-різному співвідносяться із повсякденням: одні в основному пристосовуються до його вимог, інші навпаки, пристосовують умови до своїх вимог, треті вирішують суперечність між власними вимогами і вимогами, які ставить до них життя.

Отож, люди відрізняються за впливом на перебіг власного життя, успішністю оволодіння численними життєвими ситуаціями, що по-

части руйнівні діють на їх психологічну організацію. Так, один психотип повно залежатиме від перебігу життєвих подій, інший – більше передбачатиме їх та спрямовуватиме у лоно задоволення своїх потреб. Ще інший підпадатиме під тиск зовнішніх подій, буде втягнутий у непритаманне його характеру спілкування, а інколи і в неприємні для нього справи; тому легко забуватиме про свої цілі і далекосяжні плани, здійснюючи неочікувані для себе вчинки. На відміну від зазначених, психотип іншої самоорганізації навпаки, житиме переважно планами, мріями, а відтак створюватиме власну логіку життєздійснення свого Я. Звідси очевидно, що різний характер здатностей до організації особою повсякдення дає підстави виокремити певні типи особистостей за критерієм способу його уреальнення. Це означає, що вона по-різному вибудовує свої життєві стратегії, спочатку виходячи із власних індивідуальних можливостей і наявних ресурсів, а потім із тих, які продукуються нею і навколишніми в усупільненому повсякденні. Оптимальною життєвою стратегією вважається та, за якої людина співвідносить свої можливості із нагальними життєвими завданнями, при цьому постійно розвиваючи свій потенціал та примножуючи психодуховні ресурси. У будь-якому разі конкретна особистість встановлює відповідність особистих інтересів та умов окультуреного життя на основі критеріїв, вибраних нею переважно самостійно чи отриманих ззовні, що по-різному впливає на процеси актуалізації, розиткового перебігу і ситуаційного функціонування толерантності.

Важливо, що К. О. Абульханова-Славська виділила три основних ознаки життєвої стратегії: а) вибір способу життя, б) розв'язання суперечності "хочу – маю" і в) створення умов для самореалізації, творчого пошуку і самовдосконалення. На її думку, особистість можна назвати зрілою, якщо вона здатна встановлювати свій "поріг" задоволення матеріальних потреб і починає розглядати їх як одну з умов життя, спрямовуючи свою життєву енергію на інші – соціальні та духовні – цілі [2]. Названа здатність особистості надавати перевагу нематеріальним цінностям є показником не лише того, що вона належно організувала особисту буденність, а й виявила у собі незвідані горизонти толерантного співжиття із навколишніми.

У цьому аналітичному форматі психологи традиційно виділяють три основних типи стратегій життя – благополуччя, успіху і

самореалізації [33], зміст яких головно визначається характером соціальної активності особистості. Так, життєве благополуччя – це стратегія, де присутня рецептивна активність і референтна спрямованість споживання, переважає установка на отримання, а не на створення життєвих благ. Натомість життєвий успіх – стратегія, за якої наявні такі риси особистості, як її активна життєва позиція, реформаторська спрямованість діяльності, загальна налаштованість на високі результати. З іншого боку, життєва самореалізація – це стратегія, котра керується усвідомленим і практико зорієнтованим настановленням особистості на творчі зміни і перебудову власного життя, на її особистісне самовдосконалення.

Очевидно, що виокреслені відмінності між названими типами стратегій є досить умовними. Проте вони дають змогу чітко розподілити життєві позиції особистості у процесі реального життєздійснення, а відтак й розпізнати налаштованість її тих чи інших взаємодій із навколишнім довкіллям. Тому, беручи до уваги зміст проаналізованих теорій, є підстави виокремити принаймні три стратегії поведінки.

Перша полягає у зміні своєї поведінки відповідно до вимог актуальної життєвої ситуації, що слушно розцінювати як конформну поведінку. Тут присутня некритична трансформація власних установок згідно із зовнішніми обставинами, або ж примусово усвідомлене підкорення впливам уособленого чи суб'єктивного прийнятого соціального задля уникнення конфліктних ситуацій. У розрізі соціально-психологічних взаємостосунків така стратегія відрізняється сприйняттям себе як об'єкта, а іншого чи інших – як суб'єкта чи суб'єктів. Людина з такою поведінкою буде приймати погляди, позицію інших, причому навіть на шкоду собі. Отож, за цих умов буде проявлятися зовнішня толерантність, яка не має нічого спільного із справжньою, внутрішньою чи психодуховною.

Друга пов'язана із змінами реальної поведінки відповідно до вимог сформованого уявлення про себе, що може розцінюватися як агресивна поведінка. Агресія тут розуміється як спроба володіти та маніпулювати іншими, спираючись лише на власні бажання, наміри, тобто без урахування зовнішніх об'єктивних обставин. В аспекті взаємодії з іншими людьми особистість з такою поведінкою сприймає себе як суб'єкта, а іншого – як об'єкта, а відтак обстоює свої погляди і життєву позицію

як єдино правильну. Вочевидь у даному разі є сенс говорити про інтолерантність.

Третя стратегія, щонайперше, виявляється в корекції своєї поведінки згідно з індивідуальними і соціальними можливостями особистості. Ця стратегія є продуктивною (і найбільш оптимальною) для людини, оскільки дозволяє сприймати себе й іншого як повноцінних суб'єктів. Особа, котрій прийнятна названа стратегія, розуміє позицію та погляди інших без втрати своєї власної світоглядної цілісності, при цьому має місце розширення свого кругозору через конструктивний діалог. Саме за такої, стратегіально виваженої, толерантності можлива істинна терпимість до навколишніх і самої себе.

Отже, бігевіористичний підхід обґрунтовує толерантність як складну систему вмінь, норм і навичок, які об'єднують увесь поведінковий репертуар особи і визначають її схильність до того чи іншого типу соціальної поведінки, до певних форм учинкових дій. Відтак поведінковий компонент толерантності має виняткове значення, оскільки тільки через конкретні діяння людини як суб'єкта будь-які реальності вибудовуються у цілісний смисловий ряд, у її самобутню життєву концепцію або навіть програму перспективних дій.

Для дослідження конативного компонента толерантності майбутніх економістів нами використаний опитувальник "Стратегії самоствердження особистості" (ССО) Є. П. Нікітіна, Н. Є. Харламенкової. Розглянемо результати, отримані при вивченні поведінкових стратегій (табл. 7).

Поведінкова стратегія пов'язана із вибором певного способу взаємодії з навколишніми. Як видно із щойно наведеної таблиці, найбільш

Таблиця 7
Усреднені результати дослідження стратегій поведінки студентів 1, 3 і 5 курсів ТНЕУ, одержані за методикою Є. П. Нікітіна та Н. Є. Харламенкової (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 р., вибірка 208 осіб, у %)

Стратегії поведінки особистості	Кількість студентів, у %		
	1 курс	3 курс	5 курс
Самопригнічення	25,8	21,7	19,4
Самоствердження	24,9	31,5	34,7
Домінування	49,3	46,8	45,9

поширеною поведінковою стратегією у студентів-економістів є домінування (49,3%, 46,8% і 45,9% відповідно у першо-, третьо- і п'ятикурсників) як компенсація гіперпотреб у їх самоствердженні, що часто виявляється у формі вербальної агресії чи у вигляді створення штучних перепон і пов'язаних з ними станів фрустрації у близьких навколишніх, а також як приховування від них важливої інформації і як їх емоційна ізоляція. На думку вчених (Р. Берон, Д. Річардсон), певна деструктивність даної стратегії, до якої входять гіперсамоствердження і самопримушування, що сутнісно пов'язані з великою кількістю агресивних дій, усе ж не передбачає нанесення шкоди іншій особі, а відтак більше характеризується психозмістовою толерантністю. Водночас велике прагнення до переважання в міжособистісних стосунках підтверджує намагання таких особистостей зберегти стійкість власної самооцінки, головним шляхом задіяння механізмів проекції, витіснення та ін., їм притаманні посереднє саморозкриття і високі показники за фактором самовираження.

Кількісні емпіричні дані виявляють нечітку тенденцію до зменшення вагомості стратегії поведінкового домінування від першого курсу до п'ятого (на 3,4%), причому відчутніші зміни у повсякденному поведінці наявні між першокурсниками та третьокурсниками (на 2,5%). А це означає, що майже у кожного другого студента певне незадоволення собою поєднується з демонстративною впевненістю, а іноді самовпевненістю, що переважно поєднується з агресивним (принаймні на вербальному рівні) стилем поведінки. Їхнє уявлення про себе доречно порівняти з маятником, тобто для них характерна деяка нестійкість чи розбалансованість Я-концепції, що й спричинює активізацію компенсаторної функції агресивної лінії повсякденного життєздійснення.

Кількісно стратегія самопригнічення у першокурсників економічного профілю на 0,9% переважає стратегію самоствердження і явно поступається (-23,5%) стратегії домінування. Відтак кожний четвертий студент першого курсу ВНЗ виявляє конформізм у ставленні до однокурсників, здійснює пошук сильного лідера, демонструючи полізалежність, гіпервідповідальність і своєрідний соціальний мазохізм. Природно, що представники цієї стратегії поведінкової активності підсвідомо задіюють захисний механізм заперечення, а намагання саморозкритися і самовиразитися

має низьке значення, хоча й на тлі суб'єктивно обмеженого позитивно-толерантного ставлення до світу. Крім того, виявлена більш чітка тенденція до зменшення вагомості аналізованої стратегії від першого до третього (на 4,1%) і до п'ятого (на 5,4%) курсів. Отже на останньому курсі ВНЗ уже не кожен четвертий як на першому (25,8%), а приблизно кожний п'ятий (19,4%) вирізняється низькими впевненістю у собі, самооцінкою, самоприйняттям та саморозумінням; прагне залежності від когось значущого, неповно приймає себе, вдається до самопригнічення через свою неупевненість у своїх силах. А це зовні виявляється у тому, що такі студенти створюють враження більш спокійних і менш емоційних.

Стратегія конструктивного самоствердження, як відомо, сутнісно виявляється в умінні особистості розв'язувати життєві проблеми, її здатності ризикувати, спираючись на спонтанність своєї активності, креативність, продуктивне вірування. Студенти з цією стратегією поведінки використовують різні механізми психологічного захисту, але найчастіше – ідентифікацію; для них характерне бажання саморозкритися, самовизначитися і самореалізуватися. Емпірично виявлена чітка тенденція кількісного зростання носіїв цієї стратегії серед студентів-економістів від першого курсу до п'ятого. Так, якщо на першому році навчання у ВНЗ її активно використовує кожен четвертий студент (24,9%), на третьому – майже третина студентського загалу (31,5%), то на п'ятому – більше третини (34,7%) випускників економічного профілю. А це означає, що для останніх характерні високі самоповага і самовпевненість, вони більше схильні до позитивної оцінки, віри у свої здібності, переконані у власному зацікавленні інших і водночас більш відкриті, довіряють собі, приймають себе такими, якими є, тобто йдуть шляхом самоактуалізації (А. Маслоу). Отже, у конструктивно й толерантно налаштованої особистості відсутня суперечність між самоповагою та самовпевненістю, яка спостерігається в осіб з домінуючою стратегією поведінки.

Отже, для студентів-економістів переважно характерний низький рівень розвитку поведінкового компонента толерантності, хоча й наявна нечітка тенденція його покращення з першого курсу до п'ятого. Це свідчить про труднощі у виборі студентами адекватної, а тим більше оптимальної, лінії повсякденної поведінки, про послуговування ригідними

Таблиця 8

Нормування результатів опитування студентів за методикою Є. П. Нікітіна та Н. Є. Харламенкової шляхом перетворення первинних даних (суми балів) у проценти і стени (м. Тернопіль, вересень-жовтень 2009 р., вибірка 208 осіб)

Первинна оцінка, балів	Частота первинної оцінки	Накопичувальна частота	Процентиль	Стени	Класифікація показників: типи стратегій поведінки	Проміжні стратегії поведінки*
87.0	1	1	0.005	1	87-97 балів – стратегія самопригнічення	
91.83	2	3	0.015	1		
96.67	2	5	0.024	2		
101.5	12	17	0.082	3		
106.3	20	37	0.178	4	106-130 балів – конструктивна стратегія самоствердження	конструктивного самопригнічення
111.2	26	63	0.303	4		
116.0	26	89	0.432	5		
120.8	41	130	0.625	6		
125.7	31	161	0.774	7	131 і вище – стратегія домінування	конструктивного домінування
130.5	31	192	0.923	8		
135.5	11	203	0.976	8		
140.2	5	208	1.000	9		

*Примітка. Виділені та емпірично обґрунтовані нами.

схемами у взаємодії з найближчим оточенням, маніпулятивною стратегією поводження, яка виявляється у їх ставленні до партнерів по навчанню не як до особистостей, котрі мають високу самоцінність, а як до специфічного матеріалу чи засобу для досягнення та реалізації своїх інтересів і задоволення власних потреб без урахування інтересів, волі та бажань навколишніх. Відтак при взаємодії вони не будуть намагатися віднайти індивідуальний підхід до розв'язання проблем, а швидше прагнутимуть формально виконувати свої обов'язки, використовуючи стандартні форми і схеми поведінки.

Загалом укажемо на один важливий момент: розглянуті типи стратегій поведінки, охоплюючи різне психодуховне наповнення розв'язкового перебігу особистісної толерантності, не існують у чистому, так би мовити суто дистильованому, вигляді, а, крім явних формотворень, містять принаймні два варіанти поведінкової життєактивності. Останні логічно виникають на перетині сусідніх типів стратегіального діяння особистості – самопригнічення і самоствердження та самоствердження і домінування. На підтвердження сказаного зіслемося на вище цитоване фундаментальне дослідження К. О. Абульханової-Славської,

котра вказує на певну психоструктурну розмітність виділених нею типів (внутрішній – зовнішній, активний – пасивний) і підтипів (саможертвний, консервативний, виконавчий, одинокий, психічної капітуляції та ін.) життєвих стратегій особистості. Тому емпіричне підтвердження цього факту склало для нас, хоча й локальне, проте окреме дослідницьке завдання.

Водночас у процесі кількісного опрацювання одержаних емпіричних даних з'ясувалося, що, по-перше, потребує уможлидного підтвердження ідея почергово лінійного розташування досліджуваних стратегій у запропонованій авторами методики наступності: “самопригнічення – конструктивне самоствердження – агресивне домінування”; по-друге, первинні оцінки як сума балів кожного обстежуваного мають бути нормовані шляхом їх переведення у проценти і стени. Власне така робота і була нами здійснена – кількісні дані стандартизовані й у такий спосіб визначені межі класифікаційних показників між трьома емпіричними групами обстежуваних (**табл. 8**). Прикладну значущість одержаних норм важко переоцінити, адже вони уможливають порівняння сформованості конкретних стратегій поведінки студентів ВНЗ економічного профілю “до” і “після” формувального експерименту.

Одержані кваліфікаційні показники за трьома типами стратегій поведінки студентів-майбутніх економістів дали змогу не лише концептуально обґрунтувати наявність двох проміжних або змішаних стратегій (див. останній стовпчик справа табл. 9), а й кількісно визначити імовірний відсоток представників обох груп обстежуваних та подати їх якісну психологічну характеристику. Зокрема, з'ясувалося, що стратегія конструктивного самопригнічення притаманна 9,6% осіб, тоді як стратегія конструктивного домінування – 14,9%. Причому, що найцікавіше, ці кількісні дані співпали з конкретним емпіричним матеріалом. Так, студентам-економістам першої проміжної групи властиві переважно адекватні самооцінка, самовпевненість, самоприйняття; в них наявна посередня віра у свої сили з елементами сумнівів і самодорікань, помірна залежність їхньої поведінки від навколишніх обставин; мають місце пересічний рівень саморозуміння і ситуативні моменти самопригнічення в контексті ширшого впливу на поведінкові дії конструктивного самоствердження. Натомість їх ровесникам, котрі належать до другої підгрупи, характерні: а) вище середнього рівня віра у непідвладність Я зовнішнім ситуаціям і подіям; б) достатня впевненість у собі, котра, проте не набуває демонстративності та явної психологічної агресивності; в) прихована суперечливість між самовпевненістю і самоповагою; г) ситуаційна нестійкість їхньої Я-концепції, яка напружено розвивається часто під дією протилежно спрямованих зовнішніх обставин і внутрішніх умов.

2.5. РЕФЛЕКСИВНИЙ КОМПОНЕНТ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Засаднича передумова того, щоб людина почала взаємодіяти з іншими з позиції толерантності, полягає в тому, щоби остання стала суб'єктивно значущою рисою, набула особистісного смислу. Внутрішня організація такого смислу становить індивідуалізоване відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, задля яких розгортається її діяльність, і котре є усвідомлене як “значення-для-мене” привласнюваних нею безособових знань про світ, до яких входять поняття, вміння, дії і вчинки, соціальні норми, ролі, цінності та ідеали [38]. Загалом психологи досліджують кілька смислових систем як окремих передумов рефлексивності: а) смисло-

творчі мотиви, які спонукають людину до діяльності; б) зреалізоване діяльністю ставлення особи до дійсності, яке набуло для неї суб'єктивної вагомості; в) смислові настановлення, які відображають особистісний смисл; г) вчинки та діяння особистості, котрі регулюються особистісними установками.

Особистісне осмислення толерантності має низку особливостей, серед яких центральною є його спричинення від місця людини у системі суспільних відносин, а отже і від її соціальних позицій, ролей, функцій. За О. М. Леонтьєвим, “особистісні смисли, як і чуттєва тканина свідомості, не мають свого “індивідуального”, “не психологічного” існування. Якщо зовнішня чутливість обіймає у свідомості суб'єкта значення із реальністю об'єктивного світу, то особистісний смисл пов'язує їх з дійсністю його життя у цьому світі, з його мотивами, а тому будь-який самосформований особистісний смисл створює пристрасність людської свідомості [24] і завжди характеризується суб'єктивністю, психодуховною змістовністю, що значуще для становлення толерантності як інтегральної особистісної риси.

У контексті вищезазначеного смисл – це результат відображення людиною як суб'єктом життєдіяльності актуальних відносин, які існують між ним і тими упредметненнями, на котрі його дії спрямовані як на безпосередню мету. Саме співвідношення мотиву і мети породжує особистісний смисл й у такий спосіб задає певний психозмістовий формат внутрішньої толерантності особи. Причому смислотворча функція у цьому формативанні толерантності належить мотиву. Водночас у змінних рамках діяльно насиченої свідомості смисл вступає у динамічне відношення з іншими його складовими, зокрема із значеннями, виражаючись через наслідки, та із рефлексією як самоусвідомленням мети, засобів, процесу і результатів осмисленого мислєдіння.

Важливо, що людина має справу не з одним смислом, а зі складною ієрархією динамічних смислових систем, котра психологічно організована порівнево. Нульовий рівень – це той, до якого належать суто прагматичні, ситуаційні смисли, котрі визначаються предметною логікою досягнення мети за даних конкретних умов; такий смисл не є особистісним, а пов'язаний із ситуацією і виконує регулятивну роль у її усвідомленні; на цьому рівні толерантність також повно залежатиме від ситуаційного фактора, є тимчасовою, змінною.

Перший рівень особистісно-сислової сфери характеризується егоцентричністю, коли головним вважається зручність, особиста вигода, престиж, соціальний успіх тощо; тому інші люди стають залежними від цих відносин, розглядаються як такі, що допомагають (вигідні, “хороші”) або перешкоджають (невигідні, “погані”) досягненню певної мети; звідси цілком слушно говорити про егоїстично зорієнтовану толерантність, що обмежується внутрішніми рамками індивідуального Я людини.

Другий рівень смислопродуктування – групоцентричний, де визначальним сисловим моментом є ставлення до реальності, у тому числі й до інших людей; при цьому наповнення такого ставлення значною мірою залежатиме від того, чи є інший членом “своєї”, знайомиї, або “чужої” групи; власне на цьому рівні наявні підстави констатувати толерантність-терпимість як таку, хоча ще не повно згармонізовану та психодуховно освітлену.

Третій рівень смислотворення охоплює колективну, суспільну і загальнолюдську (суто моральну) сислові орієнтації у взаємодоповненні і цілісності; його доречно назвати просоціальним або вершинним, на якому сислова особистісна спрямованість відрізняється внутрішньо багатою сислоактивністю людини, котра створює такі цілі, способи, засоби і результати життєдіяльності, які приносять однакове благо іншим; очевидно, що й толерантність тут набуває своєї розвитково-гуманістичної довершеності та досконалості.

Психологічною основою для аналізу рефлексивного компонента толерантності є виокремлені Д. О. Леонтьєвим процеси смислотворення, смислоусвідомлення і смислопобудови [25]. З огляду на те, що особистість – не стільки закінчений продукт, скільки процес [14], то цілком слушно прийняти справедливість тези, що мінливість, динамічність закладені й у природу сислових структур і рефлексивних систем. При цьому смислотворення полягає у розширенні сислових горизонтів на нові об’єкти і породження нових похідних сислових структур; смислоусвідомлення – у встановленні контекстів і сислових зв’язків, які допомагають вирішити завдання на осмислення суб’єктів, явищ, дій; смислопобудова – у змістовій переорієнтації життєвих відносин і сислових структур, у яких ці відносини заломлюються та видозмінюються.

З іншого боку, динаміка смислотворення – це перетворена форма життєвих відносин

людини, котра головню визначається структурами людської діяльності і свідомості, у функціонування яких входять найрізноманітніші форми повсякденного практикування, коли вони приймають форму психосислових утворень [25]. Динамічність цих утворень пов’язана зі складною регуляцією життєдіяльності суб’єкта на фоні мінливих ситуаційних умов. Це сутнісно характеризуватиме розвиток особистості – помірний, рівномірний чи стрибкоподібний, кризовий, а відтак визначатиме спосіб її толерантно зорієнтованого існування.

Зважаючи на наявність “великої” і “малої” динаміки розвитку сислових утворень і на психологічні особливості перебігу толерантності, є підстави розрізняти процеси зародження і процеси перетворення або збагачення сислово-толерантних утворень особистості під час життєвого шляху, в ході зміни різних видів діяльності. Тоді “малою” динамікою розвитку названих утворень буде їх трансформація у лоні перебігу тієї чи іншої окремої діяльності, що має виняткове значення для аналізу рефлексивного компонента толерантності як механізму ситуативно спричиненого розвитку самосвідомості особистості.

Отже, смислотворення в контексті толерантного ставлення людини до світу – це процес поширення психосислової дії від провідних сислових структур на окремі, периферійні, похідні в конкретній ситуації соціальної взаємодії. Сюди належать й упредметнення актуальних потреб, у результаті якого предмет стає мотивом діяльності, набуваючи при цьому відповідного сислового образу, а процеси ситуативного розвитку мотивації зумовлюють формування системи сислової регуляції діяльності. Саме так збагачується свідомість особистісним сисловим змістом, деталізуючи й довершуючи образ світу, в тому числі й цілепокладальною та задачною організацією здійснюваної діяльності. Крім того, навіть за локального смислопородження толерантних ставлень є варіанти його уможливлення: джерелом ситуативних сислів у поточних діяннях можуть виступати як мотиви, так і інші сислові структури – диспозиції (які виявляються в ефектах консервації стійкого сислового ставлення) і суто сислові конструкти (приписування життєвого сислу об’єкту чи явищу, що є носієм значущих рис).

Отож, відмінною рисою смислотворення толерантних горизонтів свідомого Я є те, що в ньому не відбувається змістової трансфор-

мації смислів, а має місце зміна їхнього вияву. Тому реально наявне лише розширення мережі смислових зв'язків шляхом задіяння до неї інших складових, характеристик, елементів свідомості та самосвідомості. Нерідко результатом смислоутворення стає те, що смислова структура, набуваючи стійкості, “переростає” своє вихідне місце в діяльності, після чого постає в іншій якості. Таким прикладом є відомий феномен “зсуву мотиву на ціль” О. М. Леонтьєва, передумова виникнення якого полягає в набутті ціллю смислового змісту, достатнього для того, щоб вона могла самостійно ініціювати діяльність, стаючи у підсумку мотивом. Відтак толерантність розвивається через трансформацію самих смислових структур – через їх зростання, розвиток та перехід у нову якість, підкріплюючись при цьому процесами смислоутворення і самоусвідомлення (рефлексування).

Смислоусвідомлення як різновид динаміки розвитку смислових процесів первинно породжується спрямованою на актуалізовані смисли роботою свідомості. Розрізняють процеси усвідомлення: а) смислових структур; б) смислових зв'язків. Перші пов'язані із функціонуванням інтроспекції, результатом якої є констатація суб'єктом присутності у психорегуляційній сфері життєдіяльності окремих смислових структур (мотивів, диспозицій і т. д.), які так чи інакше істотно впливають на його повсякденні діяння. Усвідомлення наявності певних внутрішніх регуляторів, у тому числі й толерантного ставлення, дозволяє особистості відкрити потенційні можливості для свідомої перебудови свого відношення до явищ та подій буденності, включаючи ситуації толерантності/інтолерантності.

Натомість процес усвідомлення смислових зв'язків у контексті розвитку терпимості являє собою рефлексивну роботу свідомості. О. М. Леонтьєв у зв'язку з цим писав, що свідомість організовується, формується у результаті вирішення двох завдань: 1) завдання пізнання реальності (що це є?); 2) завдання на смисл, на його відкриття (що це є для мене?) [24]. В останньому випадку мовиться про завдання визначення місця об'єкта чи явища у його життєдіяльності. Усвідомлювати явища і події – означає подумки включити їх у зв'язки об'єктивного світу, бачити і сприймати їх у цих зв'язках [36]. І, крім того, бачити їх унікальне, виняткове і водночас об'єктивне місце у власному життєпотопі повсякдення.

У будь-якому разі усвідомлення смислів здійснюється завдяки спрямованій рефлексії суб'єктом своїх відносин із світом, ставлень до навколишніх. Смислоутворення й самоусвідомлення – це процеси самоспрямованого розвитку смислової структури особистості, що зачіпають перетворення її глибинних самісних структур, спричиняють внутрішні розподіл та організацію смислопобудови і саморефлексії. Останні уможливають “особливий рух-поступ свідомості”, розширення горизонтів самосвідомості, впорядкування відносин особистості зі світом і з самою собою, у тому числі й самотворення індивідуалізованого Я і Я-концепції як центральної ланки самосвідомості.

Матеріалом для виявлення смислопороджувальних можливостей людини, які забезпечують рефлексивний процес – осмислення, переосмислення і дієве перетворення дійсності, служить індивідуальний досвід особи. “Рефлексуюча людина”, на відміну від чуттєвої, діючої, думаючої, “дивиться на свої відчуття, пізнання, дії у цьому чуттєвому світі, дивиться на себе як таку, котра відчуває та рефлексує, на засади, засоби і способи цієї своєї діяльності”.

Важлива передумова саморозвитку особистості – вміння переосмислити досвід своєї діяльності. Розвиток рефлексивних здібностей утворює підґрунтя для продуктивного мислення, панорамного світогляду, системи гуманних цінностей, а у перспективі – глибинних особистісних структур – архістереотипів. Вочевидь зрозуміло, що подекуди власний досвід особи може перешкоджати розвитку її творчого потенціалу. Засвоєні схеми мислення і закріплені взірці діяльності мають тенденцію відтворюватись, а тому спостерігається скутість людини освоєним способом, механічне наслідування вже наявного знання. Щоб вийти із цієї ситуації, потрібно немов піднятися над своїм знанням, зробити його об'єктом власного розгляду, критичної рефлексії. Коли людини усвідомлює зміст і способи здійснення своїх дій, то вона у ставленні до них стає вільною, а відтак може змінювати, вдосконалювати, переосмислювати і перетворювати власний досвід життєзреалізування. Це, зі свого боку, передбачає вироблення зовнішньої позиції у погляді на саму себе, усвідомлення своїх норм, вихідних абстракцій, категорій мислення, на експлікацію еталонів оцінки і контролю дій, виділення орієнтирів та інваріантів діяльності духовного пошуку сенсозначенневих станів. Така позиція дозволяє реорганізувати наявний

досвід, який стає животворним матеріалом для вияву смислопороджувальних можливостей й змістовно забезпечує рефлексивний процес осмислення, переосмислення і дієвого перетворення найближчого довкілля. Тоді виникає відчуття наповненості новими смислами, а зміст минулого досвіду виявляється непересічною передумовою спроможності втілювати актуально досягнуті смисли життя.

Культивування у собі саморозвивальної системи цінностей, коли відбувається саморух смислів та їх самопородження, підносить особу до вершин унікальної самості та психокультурної самобутності. Людина наближається до тієї межі самоактуалізації, яка для неї є гранично можливою у конкретному хронотопі ситуації. У такий спосіб вона дістає можливість самостійно вибирати і розвивати ціннісну систему координат свого життя і відносно неї вибудувати свою життєву траєкторію. Вершинний рівень – внутрішнє налаштування на духовне осягнення сенсу власного життя, тобто метаінтеграція найвищого багатомодальнісного гатунку, котра характеризує особистість як повноцінного універсума.

Рефлексивність є однією з головних засад інформаційної безпеки людини, яку визначають як стан захищеності від дій, котрі здатні проти волі і бажання змінити її психічний стан і психодуховні характеристики, модифікувати поведінку й обмежити свободу вибору. Саме вона може знизити ризик порушення інформаційної взаємодії людини із середовищем, оскільки відповідає за критичну оцінку інформації і трансформацію поведінки у здобуванні нового знання.

Розвиток рефлексивності сприятиме усуненню психологічних бар'єрів і блоків, а також буде допомагати людині у процесі “виведення самої себе в реальність буття” (за Д. О. Леонтьєвим). Тому рефлексивність не орієнтує особистість на конкретні соціальні еталони, а вчить її шукати або самостійно формувати власні життєві взірці. Рефлексивна позиція дозволяє побачити логіку пізнання світу у певному сутнісному саморозгортанні, а ставлення до інтенційних об'єктів (з погляду цінностей та смислів, які є суб'єктивними засадами та мотивами) характеризує перехід до нової фази соціального розуміння – духовної, яка ґрунтується на переважанні емоційно-вольових та антицепуюче-креативних процесів [47]. Духовне вивільнення людини від деструктивних обмежень та впливів довкілля сприяє само-

реалізації особистості, поступовому духовному розкріпаченню, звільненню від диктату середовища і водночас більш чи менш добровільному перенесенні на себе відповідальності за власне життя, у том числі й психодуховне, за свій життєвий успіх та можливість реалізувати віднайдений для себе смисл.

Отже, наявність рефлексивного компонента толерантності означає здатність особистості до перебудови неадекватних установок, ставлень, конструктів і водночас спроможність до соціально унормованої поведінки і гуманних учинків.

Для дослідження рефлексивного компонента толерантності нами використана діагностична методика “Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності” А. В. Карпова-В. В. Пономарьової, яка базується на врахуванні різноманітності підходів, способів, стратегій, розробок проблематики рефлексії і на багатаспектності самих її формовиявів. У ній зrealізовано низку засадничих положень щодо розмежування видів особистісної рефлексії за часовим критерієм (минуле, теперішнє, майбутнє).

Результати порівняльного аналізу показників розвитку ситуативної, ретроспективної та проспективної видів рефлексії у студентів економічного профілю подані у **табл. 9**.

Ретроспективна рефлексія, як відомо, виявляється у схильності до поглибленого аналізу вже виконаної в минулому діяльності та до осмислення й переосмислення подій, які відбулися у досвіді життєактивності конкретної особи. У цьому разі її предметами стають передумови, мотиви, причини і наслідки минулих подій, зокрема зміст, форми, методи і засоби здійсненої поведінки, а також допущені помилки. Саме цей вид рефлексії

Таблиця 9

Зведені кількісні показники різновидів особистісної рефлексії у студентів ТНЕУ, одержані у бересні-жовтні 2009 року за методикою «Визначення індивідуальної міри вияву рефлексивності» А. В. Карпова-В. В. Пономарьової (м. Тернопіль, вибірка 208 осіб, у %)

Види особистісної рефлексії	Академічні курси		
	1-ий	3-й	5-ий
Ретроспективна	69,8	77,3	85,4
Ситуативна	68,4	74,2	81,0
Проспективна	71,5	80,7	88,3

вказує на те, як часто і як довго студент того чи іншого курсу аналізує та оцінює події, котрі відбулися, чи схильний він узагалі конструктивно осмислювати минуле і себе в ньому з тих чи інших світоглядних позицій. Примітно, що ретроспективна рефлексія в студентів-економістів, як слідує із поданої вище таблиці, розвинена дещо краще, ніж ситуативна, і має тенденцію до істотного зростання від першого курсу до третього (на 7,5%) і до п'ятого (на 15,6%). Це означає, що за п'ять років навчання юні в економічному ВНЗ має місце істотне розширення значеннево-сміслового поля актуального аналізу ситуацій і подій, котрі мали місце у її усупільненій життєдіяльності, а також самоаналізу реальних здобутків і втрат свого ментального досвіду (переживання, концепти, афекти, страхи, мрії, психічні образи, ціннісні орієнтації тощо).

Ситуативна рефлексія уможливує безпосередній самоконтроль студентами своєї поведінки в актуальних ситуаціях її осмислення, аналізу подій, їх спроможності співвідносити свої дії з реальними обставинами повсякдення та їх координувати відповідно до мінливих умов власного психоемоційного стану. Її узагальнені кількісні параметри, хоча й неістотно, але все ж є найнижчими порівняно із сформованістю двох інших видів рефлексії на тлі в основному прогресивної тенденції до зростання її показників із початкового курсу до випускного: 68,4% у першокурсників, 74,2% у третьокурсників, 81,0% у п'ятикурсників. Загалом сумарно цикл зазначеного зростання становить 12,6%, що на 3% менше порівняно із розвитковими змінами ретроспективної рефлексії і на 4,2% менше – проспективної. Отож, випускники ВНЗ економічного профілю у цілому за роки навчання напрацьовують форми, методи і засоби ситуативної рефлексії, що дають змогу їм оптимізувати час обмірковування своєї поточної (головно освітньо-професійної) діяльності, власні інтелектуальні та психоемоційні ресурси під час ухвалення рішень і здолання різноманітних життєвих проблем. Водночас у них зростає схильність до критичного самоаналізу, творчої рефлексії і самопізнання.

Проспективний вид особистісної рефлексії співвідноситься з функцією аналізу майбутньої професійної діяльності, повсякденної поведінки, прогнозуванням ймовірних результатів і наслідків. До її основних поведінкових характеристик належать деталізація життєвих планів і проектів, частота звертання до май-

бутніх подій, орієнтація на успішне особисте майбутнє та ефективну професійну кар'єру. Цей вид рефлексії, як підтверджують узагальнені емпіричні дані, розвинений у студентів економічного ВНЗ найкраще порівняно із двома іншими та має найвищу динаміку зростання від курсу до курсу: 71,5% – у першокурсників, 80,7% – у третьокурсників і 88,3% – у п'ятикурсників, тобто позитивні зміни становлять 16,8%. Відтак випускники ТНЕУ виходять з університету переважно із напрацьованими, більш-менш реалістичними та осмисленими, програмами особистісного входження у фах спеціаліста економічного профілю. Звісно, що згодом, на виробництві, установі чи закладі, ця програма підлягатиме істотній корекції та видозміні, проте сам факт її наявності опосередковано вказує на їх толерантне ставлення до ділового доквілля.

Отже, з трьох видів особистісної рефлексії – ситуативної, ретроспективної та проспективної, остання, особливо у студентів п'ятого курсу, характеризується найбільшими показниками (88,3%). Це пояснюється віковими особливостями обстежуваних, у яких активізується планування, проектування і прогнозування свого життя, адже багато старшокурсників починають працювати і навіть створюють сім'ю, а відтак розширюють значеннево-сміслове поле соціальної, у тому числі й професійної, толерантності. Під час навчання в університеті закономірно відбувається розвиток активності і самостійності студентів, удосконалюється вміння аналізувати свою готовність до освітньої діяльності, ґрунтовно осмислюються цілі та плани професійного збагачення відповідно до ступеня їх особистісної значущості і посиленості, контролюються й оцінюються свої досягнення у різних сферах життєреалізування. Іншими словами, саме у цей віковий період розвиваються спроможності самоаналізу, самомотивації, саморегуляції, самоконтролю, самооцінки, а найголовніше – майбутні економісти від курсу починають глибше усвідомлювати свою індивідуальність, а тому прозоріше визначають свою соціальну позицію, ґрунтовніше рефлексують минуле і сьогодення, виробляють як критичне, так і конструктивне ставлення до освоєного повсякденного життя. Отож саме у цей період життя основним психологічним новоутворенням є самовизначення, коли особа починає усвідомлено обирати свій життєвий шлях на підґрунті самопобудови себе як особистості, безперерв-

ної духовної роботи над собою, діяльного визначення меж своїх спроможностей. Це стосується й рефлексування форматів бажаної та допустимої толерантності-терпимості, а також чіткого внутрішнього прийняття тих ситуацій і подій, котрі заслуговують витлумачення як інтолерантні та квазітолерантні.

Окремо зауважимо, що вище окреслені інваріанти особистісного рефлексування актуалізують у студентів-економістів перебіг самотворення власної індивідуальності, який відбувається шляхом постійної рефлексії способів дієвого самовизначення і самопобудови в контексті ідеалів і цінностей соціогуманітарного спрямування. На основі набутого освітнього досвіду ними співвідноситься уявлення про себе із ідеальним Я, котре визначає найбільш бажану стратегію внутрішньої самоорганізації та із Я очима інших – студентів, викладачів, яке задає нормативну стратегію такої самоорганізації, й у своєрідному підсумку – із совістю, яка визначає її етичну стратегію. Ось чому у випускників економічного ВНЗ професійне самоствердження насамперед виявляється у самосприйнятті, самовизначеності та саморозумінні, котрі постають як результат не лише усупільненого становлення особистостей сучасної культури, а й самотворення себе як індивідуальностей, котрі продукують самотутні значеннево-сміслові поля та психічні образи.

Насамкінець психологічного аналізу рефлексивного компонента толерантності вкажемо на ще один емпіричний момент. Серед особливостей розгортання процесів власне смислової рефлексії у студентів-економістів виявлено, що найбільший вияв обґрунтованості, порівняно з іншими рефлексивними ознаками, спостерігається у п'ятикурсників, що дає підстави припускати наявність у них прагнення повно аргументувати свої вчинки, перебіг проблемного повсякдення, виходити у ширші життєві контексти соціальної взаємодії. Натомість у третьокурсників наявний більш рівномірний вияв розвиткових рефлексивних ознак, плавне зростання значень від зорганізованості до обґрунтованості, а у першокурсників найінтенсивніше змінюється осмисленість, причому на рівні “зони їхнього найближчого розвитку” (за концепцією Л. С. Виготського).

ВИСНОВКИ

1. Для визначення психологічної структури толерантності нами співвіднесено найбільш

загальне уявлення про неї із широким колом психологічних категорій, концепцій, теорій, а також проаналізовано здобутки основних психологічних напрямів, що відрізняються принципово різними фокусами розуміння сутності людини, – “людина розумна” (екзистенційно-гуманістична психологія), “людина думаюча” (когнітивна психологія), “людина діяльна” (бігевіоризм і психологія поведінки), а також “людина відчуваюча” (психоаналітична теорія). Відтак толерантність – складне психологічне явище, яке має специфічну структуру і розглядається в діалектичному комплексі мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-вольового, конативного і рефлексивного компонентів.

2. У форматі гуманістичної психології проаналізовано мотиваційно-ціннісний компонент толерантності, доведено його взаємозв'язок із ціннісно-сміисловою системою особистості, у якій центральне місце посідають цінність поваги до людини як такої, вартості її прав і свобод, рівноправність у виборі світогляду і життєвої позиції, вагомість відповідальності за власне життя, визнання аналогічних можливостей розвитку і самоствердження за іншими людьми.

3. У рамках когнітивної психології осмислено когнітивний компонент толерантності, аргументовано, що толерантність у форматі даного психологічного напрямку – це складна система структурування у свідомості неоднорідних і суперечливих, соціально значущих об'єктів, що є причинами зміни особистісних уявлень, когнітивних сценаріїв, самокатегорій, а також – виникнення атрибуцій, смислових установок, станів когнітивного дисонансу, ефектів соціальної перцепції, актуалізації життєвих стереотипів.

4. У межах психоаналітичної теорії досліджено емоційно-вольовий компонент толерантності, доведено, що толерантність у цьому аналітичному розрізі – це складна система психологічних механізмів взаємодії людини з оточенням, що дозволяє їй одночасно зберегти свою цілісність і змінюватися відповідно до чинних вимог, збалансовує психологічну стійкість і мінливість, охоплює різноспрямовані захисні механізми особистості, копінг-стратегії, акти самовідчуження і забезпечення психологічної ідентичності. Сутнісно цей компонент полягає в умінні студентів переборювати дратівливість, виявляти витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію,

а при роботі над собою знаходить конкретизацію в емпатії, любові, інтересі та повазі до інших.

5. Бігевіористичний підхід обґрунтовує толерантність як складну систему вмінь, норм і навичок, які об'єднують увесь поведінковий репертуар особи і визначають її схильність до того чи іншого типу соціальної поведінки, до певних форм учинкових дій. Відтак поведінковий компонент толерантності має виняткове значення, оскільки тільки через конкретні діяння студента як суб'єкта будь-якої реальності вибудовуються у цілісний смисловий ряд, у його самобутню життєву концепцію чи програму перспективних дій.

6. Важлива передумова саморозвитку особистості – вміння переосмислити досвід своєї діяльності. Розвиток рефлексивних здібностей утворює підґрунтя для продуктивного мислення, панорамного світогляду, системи гуманних цінностей, а у перспективі – глибинних особистісних структур – архістереотипів. Рефлексивний компонент толерантності означає здатність особистості до перебудови неадекватних установок, ставлень, конструктивів і водночас спроможність до соціально унормованої поведінки і гуманних учинків.

7. Проведене емпіричне дослідження показало, що для більшості студентів-економістів характерний низький рівень толерантності, однак з тенденцією до зростання психозмістового наповнення її структурних компонентів від першого до п'ятого курсу.

1. *Аболин Л. М.* Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л. М. Аболин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. – 261 с.

2. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни : [монография] / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 300 с.

3. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии / Альфред Адлер ; [пер. с нем.]. – М. : За экономическую грамотность, 1995. – 415 с.

4. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 344 с.

5. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с. – (Серия “Мастера психологии”).

6. *Андреева Г. М.* Социальная психология : учеб. [для высш. уч. зав.] / Галина Михайловна Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 376 с.

7. *Анисимов С. Ф.* Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1988. – 253 с.

8. *Асмолов А. Г.* Психология индивидуальности / Александр Григорьевич Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 86 с.

9. *Бардьер Г. Л.* Социальная психология толерантности / Галина Леонидовна Бардьер. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 120 с.

10. *Бодалёв А. А.* Восприятие и понимание человека человеком / Алексей Алексеевич Бодалёв. – М. : МГУ, 1982. – 200 с.

11. *Бодалёв А. А.* Личность и общение / Алексей Алексеевич Бодалёв. – М. : Педагогика, 1983. – 271 с.

12. *Братченко С. Л.* Гуманистическая психология как одно из направлений движения за ненасилие / С. Л. Братченко. – СПб. : 1999. – 51 с.

13. *Братченко С. Л.* Диагностика личностно-развивающего потенциала : методическое пособие для школьных психологов / С. Л. Братченко. – Псков, 1997. – 68 с.

14. *Будинайте Г. Л.* Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта / Г. Л. Будинайте, Т. В. Корнилова // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 99–105.

15. *Вірна Ж. П.* Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Вірна Жанна Петрівна. – Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – 437 с.

16. Декларація принципів толерантності // Шлях освіти. – 1999. – №2. – С. 2-4.

17. *Зильберман П. Б.* Эмоциональная устойчивость оператора. Очерки психологии труда / Под ред. Е. А. Милеряна. – М. : Наука, 1974. – 464 с.

18. *Иванников В. А.* Воля : миф или реальность? / В. А. Иванников // Вестник МГУ. – 1993. – № 2. – С. 7–9

19. *Ильин Е. П.* Психология воли / Е. П. Ильин. – [2-е издание]. – СПб. : Питер, 2009. – 368 с.

20. *Кадькова Т. А.* Особенности динамики ценностных ориентаций студентов-психологов : Дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Тамара Анатольевна Кадькова. – Одесса, 2002. – 207 с.

21. *Калькова В. Л.* Исследования социальных представлений в европейской социальной психологии / В. Л. Калькова // Социология : Реф. журн. – М., 1992. – №4. – С. 92-94.

22. *Кон И.* Психология предрассудка / Психология национальной терпимости / Сост. Ю. В. Чернявская. – Мн. : Харвест, 1998. – С. 5-48 .

23. *Крегер О., Тьюсон Дж. М.* Типы людей: 16 типов личности, определяющих, как мы живём, работаем и любим / О. Крегер, Дж. М. Тьюсон ; [пер. с англ.]. – М. : Персей: Вече: АСТ, 1995. – 544 с.

24. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : МГУ, 1981. – 584 с.

25. *Леонтьев Д. А.* Динамика смысловых процессов / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 6. – С. 13–27.

26. *Максименко С., Максименко К., Главник О.* Эмпатийний розвиток дитини / С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос – СВС, 2003. – 182 с.

27. *Маслоу А.* Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.

28. *Муздыбаев К.* Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.

29. *Никольская И. М., Грановская Р. М.* Психологическая защита у детей / И. М. Никольская, Р. М. Грановская. – СПб. : Речь, 2000. – 507 с.

30. *Патяева Е. Ю.* Ситуативное развитие и уровни мотивации / Е. Ю. Патяева // Вестник Московского

университета. – Сер.14 : Психология. – 1983. – № 4. – С. 23–33.

31. Психология детства : учебник / [Аверин В. А., Дандарова Ж. К., Зимняя И. А. и др.]; под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм-Еврознак; М. : ОЛМА-пресс, 2003. – 350 с.

32. Реан А. А. Проблемы и перспективы развития концепции локуса контроля личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 1998. – Т.19, №4. – С. 3–12.

33. Резник Т. Е. Жизненные стратегии личности : поиск альтернатив / Т. Е. Резник, Ю. М. Резник. – Вып. 2. – М. : Деловое содействие, 1995. – 69 с.

34. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс ; пер. с англ. [общ. ред. и предисл. Исениной Е. И.]. – М. : Изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.

35. Рокич М. Природа человеческих ценностей / М. Рокич. – М. ; Нью-Йорк, 1973 – 276 с.

36. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : Наука, 1973. – 424 с.

37. Сиротин О. А. Экспериментальное исследование психофизиологической природы эмоциональной устойчивости : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук / О. А. Сиротин. – М., 1972. – 18 с.

38. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.

39. Стрельцова Е. А. Диалоговая интерпретация знания как средство воспитания толерантности у студентов (на материале общепрофессиональных экономических дисциплин) : дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук / Е. А. Стрельцова. – Волгоград, 2003. – 147 с.

40. Тернер Дж. Социальные влияния / Дж. Тернер. – СПб. : Петер, 2003. – 256 с.

41. Уолл Д. Психотерапия посредством реципрокного торможения // Техники консультирования и психотерапии : Тексты / Под ред. У. С. Сахакиан. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – С. 349–382.

42. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. – СПб. : Ювента, 1999. – 318 с.

43. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл ; пер. с англ. и нем. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

44. Фройд З. Психология бессознательного / Зигмунд Фройд / [сост. науч. ред., автор вступ. ст. М. Г. Ярошевский]. – М. : Просвещение, 1989. – 448 с.

45. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрик Фромм ; пер. с нем. и англ. [общ. ред., и предисл. П. С. Гуревича]. – М. : Республика, 1994. – 447 с.

46. Фромм Э. Иметь или быть / Эрик Фромм. – К. : Ника-Центр : Вист-С, 1998. – 238 с.

47. Фурман А. В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.

48. Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта / Б. И. Хасан. – Питер, 2003. – 256 с.

49. Холодна М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодна. – [2-е издание, перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

50. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / К. Хорни ; пер. с англ. / [общ. ред. Г. В. Бурменской]. – М. : изд. группа “Прогресс” – “Универс”, 1993. – 480 с.

51. Хьюстон М., Штребе В. Введение в социальную

психологию / М. Хьюстон, В. Штребе. – “Юнити-Диана”, 2004. – 624 с.

52. Чепелева Н. В. Динамика внутренних конфликтов студентов-психологов у процесі їх професійної ідентифікації / Н. В. Чепелева, Н. І. Пов'якель // Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика. – Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ-Чернівці, 1995. – С. 391–394.

53. Черникова О. А. Эмоции и их значение в спортивной деятельности : дис. на соискание уч. степени доктора психол. наук / О. А. Черникова. – М., 1970. – 533 с.

54. Шаюк О. Я. Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнолюдської проблеми / О. Я. Шаюк // Психологія і суспільство. – 2010. – №1. – С. 100–111.

55. Шаюк О. Я. Само толерантність як предмет теоретико-методологічного аналізу / О. Я. Шаюк // Вітакультурний млин. – 2010. – Модуль 12. – С. 24–28.

56. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Эрик Г. Эриксон ; [пер. с англ., науч. ред., примеч. А. А. Алексеева]. – [изд. 2-е перераб. и дополн.]. – СПб. : ООО “Речь”, 2002. – 416 с.

57. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Эрик Эриксон ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

58. Якимова Е. В. Теория социальных представлений в социальной психологии : дискуссии 80-х – 90-х годов : Научно-аналитический обзор / Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1996. – 115 с.

59. Allport G. Nature of Prejudice / G. Allport. – Cambridge, MA : Addison-Wesley, 1954. – 590 p

60. Folkman S., Lazarus R. S. Manual for Ways of Coping Questionnaire / S. Folkman, R. S. Lazarus. – Palo Alto, CA: Consulting Psychologist Press, 1988.

61. Heider F., Simmel M. Experimental Study of Apparent Behavior // Amer. Journ. Jf. Psychol. – 1944. – V. 57. – P. 243–259.

62. Kelly G. A. The Psychology of Personal Constructs / G. Kelly. – New York : Norton, 1955. – P. 258.

63. Mead G. H. Mind, Self and Society : From the Standpoint of a Social Behaviorist / G. H. Mead. – University Of Chicago Press, 1967. – 440 p.

АНОТАЦІЯ

Шаюк Ольга Ярославівна.

Особливості психологічної структури професійної толерантності майбутніх економістів.

В аналітичному розрізі основних психологічних напрямів, що відрізняються принципово різними фокусами розуміння сутності людини – “людина розумна” (екзистенційно-гуманістична психологія), “людина думаюча” (когнітивна психологія), “людина діяльна” (бігевіоризм і психологія поведінки), а також “людина відчуваюча” (психоаналітична теорія), покомпонентно проаналізовано психологічну структуру толерантності та обґрунтовано її особливості у студентів ВНЗ економічного профілю. Доведено, що толерантність – складне психологічне явище, яке має специфічну структуру і розглядається в комплексі мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-вольового, конативного та рефлексивного компонентів. Наведена психозмістова характеристика останніх у концептуальному форматі відомих методологічних підходів та подані результати різноаспектного емпі-

ричного дослідження особливості покомпонентної наявності толерантних властивостей-рис студентів Тернопільського національного економічного університету.

Ключові слова: особистість, цінність, ціннісні орієнтації, мотив, мотивація, потреба, діяльність, поведінка, толерантність, самотолерантність, інтолерантність, самоактуалізація, прийняття, самоприйняття, самоідентифікація, когнітивні системи, мисленнєві конструкції, атрибуції, стереотипи, установки, соціальні репрезентації соціальні уявлення, когнітивні сценарії, самокатегорії, смислові установки, стан когнітивного дисонансу, соціальна перцепція, соціальні стереотипи, ефект ореола, ефект первинності та новизни, психологічний механізм, психологічна стійкість, захисні механізми особистості, копінг-стратегії, акти самовідчуження, психологічна ідентичність, дратівливість, витримка, самовладання, самоконтроль, саморегуляція, асертивність, емпатія, поведінковий вимір, життєві стратегії, стилі, рефлексивність, смислоутворення, смислоусвідомлення, смислопобудова.

АННОТАЦИЯ

Шаюк Ольга Ярославовна.

Особенности психологической структуры профессиональной толерантности будущих экономистов.

В аналитическом разрезе основных психологических направлений, которые отличаются принципиально разными фокусами понимания сущности человека – “человек умный” (экзистенциально-гуманистическая психология), “человек думающий” (когнитивная психология), “человек деятельный” (бихевиоризм и психология поведения), а также “человек чувствующий” (психоаналитическая теория), покомпонентно проанализирована психологическая структура толерантности и обособлены её особенности у студентов вузов экономического профиля. Доказано, что толерантность – сложное психологическое явление, которое имеет специфическую структуру и рассматривается в комплексе мотивационно-ценностного, когнитивного, эмоционально-волевого, конативного и рефлексивного компонентов. Дана психосмысловая характеристика последних в концептуальном формате известных методологических подходов и описаны результаты разноаспектного эмпирического исследования особенности покомпонентного наличия толерантных свойств-черт студентов Тернопольского национального экономического университета.

Ключевые слова: личность, ценность, ценностные ориентации, мотив, мотивация, потребность, деятельность, поведение, толерантность, самотолерант-

ность, интолерантность, самоактуализация, принятие, самоприятие, самоидентификация, когнитивные системы, мысленные конструкции, атрибуции, стереотипы, установки, социальные репрезентации, социальные представления, когнитивные сценарии, самокатегории, смысловые установки, состояние когнитивного диссонанса, социальная перцепция, социальные стереотипы, эффект ореола, эффект первичности и новизны, психологический механизм, психологическая стойкость, защитные механизмы личности, копинг-стратегии, акты самоотчуждения, психологическая идентичность, раздражительность, выдержка, самообладание, самоконтроль, саморегуляция, асертивность, эмпатия, поведенческое измерение, жизненные стратегии, стили, рефлексивность, смыслоосозидание, смыслоосознание, смыслопостроение.

ANNOTATION

Shayuk Olha.

Specific Features of Psychological Structure of Professional Tolerance of Future Economists.

In the analytical cut of the main psychological directions, which vary by different focuses of understanding the essence of a human – “reasonable human” (existential-humanistic psychology), “thinking human” (cognitive psychology), “active human” (behaviorism and psychology of behavior) and also “sensitive human” (psychoanalytical theory), psychological structure of tolerance has been componently analyzed and its peculiarities of students of higher education establishments of economic specialization have been substantiated. It has been proved that tolerance is a complex psychological phenomenon, which has a specific structure and is discussed in the complex of motivation-value, cognitive, emotion-will, conative and reflexive components. The results of multi-aspect empiric investigation of peculiarity of component availability of tolerant characteristics of students of Ternopil National Economic University have been represented.

Key words: personality, value, value orientations, motive, motivation, need, activity, behavior, tolerance, self-actualization, self-identification, stereotypes, self-categories, social perception, psychological mechanism, psychological identity, effect of oriole, effect of priority and novelty, psychological mechanism, psychological firmness, protective mechanisms of personality, coping-strategies, acts of self-alienation, psychological identity, irritability, self-control, self-possession, self-regulation, assertively, empathy, behavior dimension, life strategies, styles, reflexivity, sense-creation, sense-realization, sense-forming.

Надійшла до редакції 11.05.2011.